

داشت.^{۳۱}، جلوه‌ای از گرایش به تشیع امامیه می‌باشد.

آذربایجان نیز یکی دیگر از نواحی ایران است که شیعیان در آن فرصت تکاپو به دست آورده‌اند. البته این ناحیه نیز در زمره مناطقی قرار می‌گیرد که در گذشته مورد توجه گرایش‌های غیر رسمی و ضد خلافت بوده است.^{۳۲} درباره پیشینه حضور خوارج در این ناحیه اطلاعاتی موجود است،^{۳۳} اما سابقه حضور شیعیان در این منطقه به دوران حکومت مسافریان در این ولایت باز می‌گردد. داعی اسماعیلی، ابوالقاسم علی بن جعفر، نیز که مدتی وزارت مسافریان را برعهده داشت، در راه گسترش و ترویج مذهب اسماعیلی در آذربایجان تلاش گسترده‌ای انجام داد.^{۳۴} اسماعیلیان در دوره‌های بعد هم در این ناحیه فعال بودند. صاحب *جامع التواریخ* از گرویدن گروهی موسوم به پاریسیان - که او ایشان را مزدکی می‌نامد^{۳۵} - به مذهب اسماعیلی در سال ۱۱۴۲/۵۳۶ هـ خبر می‌دهد. وی علت این گرایش را قدرت‌یابی روزافزون اسماعیلیان در این ناحیه و دیگر مناطق می‌داند.^{۳۶} در مجموع، اسماعیلیان مطرح‌ترین فرقه شیعی این ناحیه در آن روزگار بودند.

خراسان و قهستان

گروه دیگر از شهرها و نواحی که در زمره مناطق شیعی پیش از یورش مغولان به شمار می‌آیند، در شرق ایران، یعنی ناحیه خراسان شمالی و قهستان قرار داشتند. در این نواحی نیز اسماعیلیان اولین تکاپوهای شیعی را صورت داده‌اند.^{۳۷} نکته حائز اهمیت این که علی‌رغم وجود مرقد امام هشتم شیعیان در قریه سناباد از توابع نوقان توس^{۳۸}، تشیع امامیه تا این زمان، در مقایسه با اسماعیلیه، در این ناحیه در حاشیه قرار دارد. صاحب *نقض یقین* دارد که سبزواری (بیهق) و مشهدرضا (سناباد) «همه شیعه اصولی و امامتی باشند»^{۳۹}، اما درباره نواحی دیگر خراسان اظهار نظر صریحی نمی‌کند. در دیگر منابع هم، تا آن جا که جست‌وجو گردید، ذکری در این باره نشده است. با توجه به این که «دهکده کوچک سناباد از اوایل قرن هفتم تا قرن نهم رو به آبادانی نهاد و در قرن نهم ... تبدیل

رویان،^{۲۰} در زمره مناطق مهمی به شمار می‌رفتند که در نواحی شمالی ایران عرصه تکاپوهای فرقه‌های مختلف شیعی بود، اما اسماعیلیان و پس از آنها زیدیان برتر بودند. در واقع، اسماعیلیان تنها نحله شیعی صاحب قدرت نظامی در خور توجه، هم زمان با تهاجم مغولان بوده‌اند؛ هر چند زیدیان نیز در این نواحی با توجه به پیشینه حضور داعیان زیدی،^{۲۱} تا حدی نفوذ و محبوبیت داشتند.

در همین خصوص، گزارش‌هایی مبنی بر رقابت و کشمکش بین زیدیان و اسماعیلیان تا سر حد جنگ و درگیری نیز در دست می‌باشد.^{۲۲} هم‌چنین نحله امامیه نیز دست‌کم از روزگار علویان طبرستان در این ناحیه پیروانی داشته است.^{۲۳}

براساس گزارش‌های موجود یکی از اهداف و وظایف هولاکو خان، اولین ایلخان مغول (د: ۵۶۶۳ هـ / ۱۲۶۵ م) در حمله به ایران بر چیدن قلعه‌های اسماعیلی و پایان دادن به هیمنه و شوکت خداوندان الموت بود^{۲۴} که در اجرای آن موفق گردید. به همین دلیل انتظار می‌رفت با پایان کار جانشینان حسن صباح، «باطنی‌گری» نیز پایان یابد. اما چنین امری نه تنها محقق نگردید، بلکه روایت‌ها از ادامه تکاپوهای اسماعیلیان در این مناطق حکایت دارند.^{۲۵} در واقع با ویرانی قلعه‌های اسماعیلی و از بین رفتن پایگاه‌های نظامی آنان، به عنوان مهم‌ترین نحله شیعی در نواحی شمالی ایران، هم‌چنان مناطق شمالی ایران یکی از مراکز مهم شیعی در ایران دوران ایلخانی و پس از آن باقی ماند؛ به نحوی که باز هم شهرها و ولایات متعددی در این نواحی به عنوان مراکز شیعیان نام‌بردارند.

نواحی اشکور، دیلمان، طوالش، خرکان، خستجان،^{۲۶} طالقان،^{۲۷} جرجان،^{۲۸} امل، ساری،^{۲۹} و رودبار^{۳۰} در زمره مناطق شیعی شمال ایران و در حاشیه جنوبی دریای خزر و دامنه‌های البرز می‌باشند که در منابع دوران بعد از یورش مغولان از آنها نام برده شده است. نکته حائز توجه در این خصوص، کاسته شدن از اهمیت این نواحی در مقایسه با قبل و هم‌چنین تفوق تدریجی گرایش امامیه بر سایر فرقه‌ها در این دوران می‌باشد. این نکته را می‌توان از گزارش‌های موجود دریافت؛ به عنوان نمونه، اقبال مردم این نواحی به سید قوام الدین مرعشی، مؤسس سلسله مرعشیان (د: ۷۸۲ هـ / ۱۳۸۰ م) که مذهب امامیه

موفقیت بیشتری همراه بوده است. در این مختصر تلاش خواهد شد علاوه بر بررسی کلی مناطق مختلف، مهم‌ترین شهرها و نواحی شیعی نیز معرفی شوند.

حاشیه جنوبی دریای خزر و دامنه‌های البرز و آذربایجان

گزارش‌های موجود نشان می‌دهد که پیش و هم‌زمان با تهاجم مغولان به ایران، به دلیل پیشینه فعالیت‌های داعیان اسماعیلی به رهبری حسن صباح و جانشینان وی (۶۵۴ - ۴۸۳ هـ / ۱۲۵۶ - ۱۰۹۰ م)، نیمه شمالی ایران به ویژه «ولایت طبرستان و مازندران»^۷ از مراکز مهم تشیع در ایران بوده‌اند. در واقع نیمه شمالی ایران همواره اهمیت خاصی از لحاظ گسترش تشیع در ایران زمین داشته است. به این معنی که از شهرهای متعددی در این منطقه نسبتاً گسترده می‌توان نام برد که در آنها گرایش‌های شیعی بر سایر نحله‌ها برتری داشتند.

تکاپوهای شیعیان در «ولایات طبرستان و مازندران» پیشینه دیرپاتری در مقایسه با سایر مناطق ایران داشته است.^۸ این نواحی به دلیل برخی شرایط جغرافیایی، سیاسی و فرهنگی همواره مأمین گرایش‌های غیر رسمی،^۹ به ویژه در تاریخ ایران بوده‌اند؛ چه آن هنگام که داعیان زیدی در این نواحی به نشر افکار خویش پرداختند و چه آن زمان که اسماعیلیان در تلاش برای کسب قدرت به تبلیغ دعوت خویش مشغول بودند، ساکنان نواحی شمالی ایران به آنها اقبال کردند.

با این حال، برخی شهرها به عللی در مقایسه با سایر بلاد برجستگی بیشتری یافتند؛ از جمله این شهرها ولایت رودبار و قلعه حصین آن «الموت»^{۱۰} بوده است. حسن صباح، داعی بزرگ اسماعیلی در ایران، با ورود و استقرار در همین قلعه (۴۸۳ هـ / ۱۰۹۰ م) توانست «دعوت جدید»^{۱۱} خویش را گسترش دهد، البته پیشینه تکاپوهای اسماعیلیان در این نواحی به گذشته‌های دورتر باز می‌گردد.^{۱۲}

هم چنین شهرهای طالقان^{۱۳} طبرش^{۱۴} استرآباد^{۱۵} ساری،^{۱۶} ارم،^{۱۷} آمل،^{۱۸} دهستان^{۱۹} و

که درباب تاریخ تشیع در این دوران تحقیق کرده‌اند به این مسئله اشاره‌هایی نموده‌اند؛ به عنوان نمونه، دکتر شیرین بیانی در کتاب *ارزش‌مند خود دین و دولت در ایران عهد مفعول* در ضمن بحث از تکاپوهای شیعیان، به برخی نواحی شیعه مذهب نیز اشاره می‌نماید اما کاملاً این پراکندگی را ترسیم نمی‌کند هم‌چنین نویسنده مقاله هفتم از کتاب *تاریخ ایران از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان* (پژوهش دانشگاه کیمبریج) با عنوان «دین در عهد مفعول» تنها به نحوه تعامل جریان‌های مذهبی با هم و روند تکاپو و گسترش هر یک می‌پردازد. نویسنده کتاب *مسائل عصر ایلخانان* نیز علی‌رغم دل‌بستگی به روند تکاپوهای شیعی در راه گسترش، همانند دکتر بیانی تنها به ذکر مهم‌ترین مناطق می‌پردازد. هم‌چنین است وضع سایر پژوهش‌هایی که مشاهده گردید. به همین دلیل پرداختن به این مسئله لازم به نظر می‌رسید. نوشته پیش‌رو، تلاشی در پاسخ به این نیاز می‌باشد.

ابتدا باید یادآوری کرد که مراد از تشیع در این بررسی، تأکید بر نحله‌ای خاص از فرقه‌های شیعی نمی‌باشد، بلکه ناظر به تمام گرایش‌های شیعی در دوران مورد مطالعه است؛ به بیان دیگر، این بررسی همه گرایش‌های شیعی، اعم از زیدیه، اسماعیلیه، امامیه و نیز گرایش‌های غالی را شامل می‌شود. البته با اذعان به این که در این بین، اسماعیلیان، مهم‌ترین و برجسته‌ترین جنبش شیعی تا روزگار مورد بحث بودند که موفقیت‌هایی دیرپا، چه در بعد سیاسی و چه در بعد اجتماعی، در ایران به دست آوردند؛ به گونه‌ای که در برخی از مهم‌ترین پایگاه‌های شیعی آن دوران، یا غلبه با اسماعیلیان است و یا پیشینه حضور و فعالیت داعیان اسماعیلی در آنها دیده می‌شود.

به هر رو، از بررسی گزارش‌های موجود این نکته نمایان می‌گردد که تشیع نیز همپای سایر نحله‌های مذهبی، در دوران مطالعه، تقریباً در سراسر ایران زمین گسترش یافته و برای خود پایگاه‌هایی تأسیس نموده است، اما بدیهی است که این گسترش در برخی نواحی چشمگیرتر است؛ به عبارت دیگر، تکاپوهای شیعی در بعضی مناطق به چند دلیل با

درآمد

تشیع، یکی از دو جریان اصلی دین اسلام،^۱ از ابتدای حیات آن به ویژه در ایران، با تهدیدها و موانع گوناگونی مواجه بوده است. اما یورش مغولان به ایران زمین در ابتدای قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی نقطه عطفی در زمینه گسترش و توسعه تشیع به شمار می‌آید. سیطره مغولان بر بخش وسیعی از سرزمین‌های اسلامی و قتل خلیفه عباسی، بزرگ‌ترین حامی مذهب سنت،^۲ و هم‌چنین فروپاشی هیبت و شوکت خداوندان الموت (اسماعیلیان)، مهم‌ترین رقیبان تشیع^۳ امامیه، راه را برای گسترش بیش از پیش تشیع امامیه هموارتر کرد؛^۴ به بیان دیگر، تشیع امامیه که در جریان تکاپوهای خود تا میانه‌های قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی روندی آرام و آهسته، اما رو به جلو در پیش داشت، از این زمان به بعد آهنگی سریع‌تر به خود گرفت^۵ و سرانجام با تشکیل حکومت شیعی صفوی (۱۱۳۵ - ۹۰۷ هـ / ۱۷۲۲ - ۱۵۰۱ م) به خواست تاریخی خویش دست یافت. پژوهش‌گران درباره این گسترش، ادله گوناگونی ارائه کرده‌اند که از هدف این بحث خارج می‌باشد.^۶

این مختصر بر آن است تا با بررسی منابع تاریخی و جغرافیایی موجود، پراکندگی جغرافیایی تشیع، در دوره‌های قبل و هم‌زمان با یورش مغولان و هم‌چنین دوران سیطره ایلخانان بر ایران زمین را ترسیم نماید. در این خصوص دو فرضیه مطرح است:

- ۱- هم چنان که در دوران ایلخانان، تشیع به عللی، نمود و گسترش چشمگیری یافت، در بعد جغرافیایی نیز توسعه قلمروهای شیعی مفروض است؛
- ۲- علی‌رغم گسترش و برجستگی تکاپوهای شیعی دوران ایلخانان، در بعد جغرافیایی تحول چندان چشم‌گیری در گسترش قلمروهای شیعی رخ نداد و تقریباً همان چهره قبل با اندک دگرگونی تثبیت گردید.

در خصوص معرفی مناطق شیعی در دوران ایلخانان - تا آن‌جا که جست‌وجو شد - تاکنون پژوهش مستقلی به زبان فارسی صورت نگرفته است؛ اگر چه عموم پژوهش‌گرانی

فصلنامه تاریخ اسلام

سال هفتم، تابستان ۱۳۸۵، شماره مسلسل ۲۶، ص ۶۵ - ۹۴

پراکندگی جغرافیایی تشیع در ایران روزگار ایلخانان

حسین ابراهیمی*

در این مقاله، با استفاده از منابع تاریخی و جغرافیایی، وضعیت پراکندگی جغرافیایی تشیع در ایران، ابتدا در دوره پیش از یورش مغولان و معاصر با آن و سپس در دوران ایلخانان تا سقوط آنها با تأکید بر تحولات آن دوره‌ها بررسی می‌گردد؛ با اذعان به این نکته که سایر منابع نیز در این باره راهگشا می‌باشند.

واژه‌های کلیدی: مغول، ایلخانان، تشیع، اسماعیلیان، جله.

- سیف آزاد، عبدالرحمن، *تاریخ خلفای فاطمی* (تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳).
- عالم، عبدالرحمن، *بنیادهای علم سیاست* (تهران، نشر نی، ۱۳۷۳).
- غزالی، ابوحامد، *فضائح الباطنیة و فضائل المستظهریة* (الکویت، مؤسسه دارالکتب الثقافیة، ۱۳۸۳).
- کاشانی، ابوالقاسم، *زبدة التواریخ*، محمدتقی دانش‌پژوه (تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۶).
- کسائی، نورالله، *مدارس نظامیة و تأثیرات اجتماعی آن* (تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳).
- مشکور، محمدجواد، *فرهنگ فرق اسلامی* (مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵).
- مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی، *اتعاظ الحنفیاء باخبار الائمه الفاطمیین الخلفاء*، (قاهره، ۱۴۱۶).
- ناصری طاهری، عبدالله، *فاطمیان در مصر* (قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹).

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی، *الکامل*، ترجمه عباس خلیلی (تهران، انتشارات علمی، ۱۳۶۵).
- ابن تغری بردی، جمال الدین ابی المحاسن یوسف، *النجوم الزاهره فی ملوک المصر والقاهره* (بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳).
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، *المنتظم فی تاریخ الملوک والامم* (بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا).
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، *التاریخ*، ترجمه عبدالحمید آیتی (تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۶).
- ابن طباطبای، محمد بن علی (ابن طقطقی)، *تاریخ الفخری*، ترجمه محمد وحید گلپایگانی (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰).
- ابن کثیر، لابی الفداء، *البدایه والنهایه* (بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۹).
- ابوالحمد، عبدالحمید، *مبانی سیاست* (تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۸).
- امیر علی، *تاریخ عرب و اسلام*، ترجمه فخر داعی گیلانی (بی جا، انتشارات گنجینه، ۱۳۶۶).
- برتلس، آ. ی، *ناصر خسرو و اسماعیلیان*، ترجمه آرین پور (بی جا، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶).
- تامر، عارف، *المستنصر بالله* (بیروت، دارالمیسره، ۱۴۱۰).
- خواند شاه (میرخواند)، میر محمد بن سید برهان الدین، *روضه الصفا* (تهران، انتشارات خیام، ۱۳۳۹).
- سمرقندی، امیر دولتشاه بن علاءالدوله بختیشاه الغازی، *تذکره الشعراء* (تهران، چاپخانه خاور، ۱۳۳۸).

دیالمه رکن الدوله حمله بردند و هر دو طرف به دلیل حرارت تابستان و کمبود نیرو و توان، خسارت‌های سنگینی متحمل شدند، جز این، دیالمه همواره انسجام و وحدت و معنویت خود را حفظ نموده؛ در حالی که هم زمان ترک‌های منصور در حال تمرد و نافرمانی بودند. دیالمه در زندگانی خود از ترک‌ها صرفه‌جو تر و میانه رو تر بودند؛ هنگامی که شتر یا اسبی ذبح می‌کردند آن را بین تعداد زیادی از خود تقسیم می‌کردند. سپاهیان دیالمه رکن الدوله در مقایسه با سپاهیان ترکی که فرمانده سامانی، ابوعلی احمد بن محتاج، را در اثنای حمله زمستانی‌اش در اطراف ری همراهی می‌کرده، برتری داشتند. سپاهیان دیالمه در مناسبتی دیگر؛ یعنی هنگامی که معزالدوله در سال ۳۲۶ هـ / ۹۳۸ م قصد سیطره بر اهواز داشت بر سپاهیان ترک غالب شدند؛ چه، تیراندازان ترک در سپاه بجکم (یعنی فرمانده و امیر الامراء بغداد، محمد بن رائق)^{۳۸} به دلیل بارش باران‌های پی در پی و از کار افتادن و ترقوس‌هایشان، از پایداری در برابر سپاه بویهی عاجز ماندند.^{۳۹}

هنگامی که (رس) در سال ۳۳۲ هـ / ۹۴۳ م به طرف بردعه در آران رفت، کردها و سپاهیان دیگر و تمامی طرفدارانی که با امیر ابن مسافر بودند در مواجهه با جنگ‌جویان فرار کردند، اما سی صد تن از دیالمه با قدرت مقاومت نموده تا این که تمامی آنها به جز اسب سواران که فرار کردند، کشته شدند.^{۴۰} ذکر برخی از شیوه‌های جنگی شایع در پیاده نظام‌های دیالمه رفته است. معمولاً پیاده نظام‌ها در مقابل دشمن به شکل صفوفی به هم پیوسته حرکت می‌کردند و هرگاه سواره نظام‌های دشمن امکان نفوذ به آخر پیاده نظام‌ها را پیدا می‌کردند، شاکله دیالمه به گونه‌ای متفرق می‌شد که کاری از دست دشمن بر نمی‌آمد^{۴۱} اسلوب خاص نظامی دیگر این بوده که گروهی از دیالمه در مقابل دشمن پشت دیواری محکم از زره‌ها، حرکت می‌کرده‌اند و از آن‌جا از تبرهای جنگی و زوبین‌های خود استفاده می‌کرده‌اند.^{۴۲}

دیالمه عادت داشتند که در اثنای جنگ خیمه‌ای برپا کنند (و گویا این خیمه به عنوان نقطه تجمع استفاده می‌شده) و در حالت شکست آن را از بین ببرند، اما همواره در هر موقعیتی محلی را به عنوان مرکز احتیاطی نیرو و سلاح قرار دادند تا قبل از تسلیم، آخرین

تلاش‌ها و حملات شدید خود را در جنگ به کار برده باشند؛ از این حیث که [دشمن] گمان نبرد که سبب تسلیم آنها، ضعف و ناتوانی بوده است،^{۴۳} ولی بالطبع شیوه دور بودن صفوف سربازان پیاده از هم، به زیان آنها بوده است، زیرا توان حرکتی آنها را در مقایسه با سواره نظام کاهش می‌داده است، اما برای فائق آمدن بر این مشکل، پیاده نظام در میدان جنگ بر استرها و شترها سوار می‌شدند.^{۴۴} غزنوی‌ها برای حمل نیروهای ویژه خود (که متشکل از سربازان دربار بودند) به میدان جنگ، از شترهای تیز رو استفاده می‌کردند.^{۴۵}

با این همه، فرار از ساحت معركة و تنظیم و بازسازی مجدد نیروها در موقعیت‌های سخت، بر سربازان پیاده مشکل می‌آمد، مثلاً در جنگ قباب حمید در نهر دجله که در سال ۳۳۲ هـ / ۹۴۴ م رخ داد، پیاده‌های دیلمی احمد بن بویه نتوانستند از دست توزون (فرمانده ترکی) فرار کنند و لذا بیش از هزار نفر از آنها تسلیم این فرمانده شدند. جز این باید گفت که سرباز پیاده در زمین سخت و ناهموار برتر از سواره نظام است؛ مثلاً در اثنای عملیاتی که عزالدوله در عراق و اهواز بر ضد سرکشان ترک بر پا کرد، در منطقه واسط محاصره شد و اگر مرکز فرماندهی سپاهش را در میان جنگلی از خرما بر پا نکرده بود، توان مقاومت و ایستادگی خود را از کف می‌داد؛ چه، سربازان دیلمی او توان حرکت را در آن مکان داشته و سواره‌های ترک قادر به حرکت در آن جا نبودند.^{۴۶}

حق این است که اطلاعاتی که ترکیب قبیله‌ای و خانوادگی دیالمه را بررسی کند در اختیار نداریم، جز اطلاعاتی که جغرافیادانان مسلمان در قرن دهم (میلادی)^{۴۷} به دست داده‌اند. حمزه اصفهانی در کتابش *تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء* اسم دو قبیله دیلمی را آورده است:^{۴۸} یکی ورداد اویندان (که اسفار ابن شیرویه از آن در آمد) و دیگر شیر زیل اویندان^{۴۹} (که آل بویه از آن در آمدند). به نظر می‌رسد خالص بودن خون و سلسله النسب مورد توجه آنها بوده و این امری است که از مردمی کوهستانی و فخور و منقطع از دیگر قبایل توقع می‌رود. از این رو مقدسی^{۵۰} تأکید می‌کند که دیالمه، ازدواج را

در چارچوب قبیله منحصر کرده بودند و عاقبت کسی که خارج از قبیله ازدواج کند مرگ بوده است. خود مقدسی نیز قتل فردی که متهم به این جرم اجتماعی بوده مشاهده کرده است.^{۵۱} در ضمن، این رابطه ازدواجی در داخل قبیله، پاره‌ای عادت‌ها از افرادی که خارج از محرمات شرعی عمل می‌کردند مشاهده می‌شود و احتمالاً این عادت‌ها به عادت‌های موجود در ایران قبل از اسلام شبیه است. هنگامی که محمود غزنوی در سال ۱۰۲۹/۵۴۲۰ م بر ری و مجدالدوله مستولی شد در کتاب *فتح نامه* - که خلیفه برایش ارسال نموده بود - نوشت که او در حوزه امیر بویه‌ی بیش از پنجاه زن آزاد و ۳۳ طفل از ایشان، مشاهده کرده است و چون از ماجرا تفحص کرده بود، مجدالدوله در جواب گفته بود «این عادت گذشتگان من است».^{۵۲} مؤلف کتاب *حدود العالم*^{۵۳} دربارهٔ عصبیت اهالی دو منطقه گیلان و دیلم سخن گفته است: عصبیتی که اغلب به نزاعی خون‌بار میان روستاهای مجاور می‌انجامید و هنگامی آرام می‌گرفت که اینان مناطق خود را ترک می‌کردند و برای دستیابی به روزی وارد لشکرگاه می‌شدند. بر پایه نظر بیرونی در کتابش^{۵۴} - که مینورسکی نیز در مقاله «دیلم» مندرج در *دائرة المعارف اسلامی* (چاپ جدید) بدان اشاره کرده - دیالمه بت پرست تحت ریاست فرماندهان قبایل سامان‌دهی می‌شدند. هر فرماندهی به مانند رئیس قبیله اعمال قدرت می‌کرد و به کدخدا ملقب بود. به هر روی، حسن بن علی الاطروش داعی، این نظام قبیله‌ای پدری را ملغی کرد.^{۵۵} احساس هم‌بستگی نژادی در میان دیلمیان تا زمانی که سرزمین خود را ترک نموده و در زمره امیران آل بویه در آمدند ادامه داشت. به نظر می‌رسد درخواست حقوق و امتیاز از سوی دیالمه غالباً منجر به ورود پنهانی خارجی‌ها در میان آنها می‌شد و لذا ضروری می‌بود که هرازگاهی سربازان سرشماری می‌شدند. مسئولیت سرشماری برعهده سان‌بین (عرض بین) سپاه بود. در سال ۳۵۶ هـ/۹۶۷ م، عزالدوله تمامی کسانی که اصلاً دیلمی یا گیلانی نبودند و با دیالمه در آمیخته بودند حذف کرد.^{۵۶} در سال ۳۸۸ هـ / ۹۹۸، صمصام الدوله، والی فارس و کرمان، سفارش کرد که برای تمامی دیالمه در مناطق تحت نفوذش

شناسنامه‌ای تهیه کنند تا همواره اصل و نسب آنها خالص باقی بماند و خارجیان و آنهایی که دراصل و نسب آنها تردید باشد حذف شوند، هدف امیر از این کار این بود که تا حد امکان اصناف دیگر و غیر دیلمی را از تیولانش جدا سازد و در نتیجه، منابع ویژه ثروت خود را افزایش دهد.

شخصی که کار سرشماری را به اتمام می‌رساند؛ ابوجعفر، استاد هرمز بن حسن، کارشناس انساب دیالمه، بود. او از کرمان فرخوانده شد و از فسا کار خود را آغاز کرد؛ یعنی همان جایی که مرکز مناطق و نواحی تحت نفوذ دیالمه به شمار می‌رفت. پس از پایان ثبت و سجلات لشکر، ۶۵۰ مرد از آنها حذف شدند و وکیل ابوجعفر، یعنی ابوالفتح احمد بن مومل نیز چهارصد مرد را در کرمان از آمار دیلمیان حذف نمود. سپس این مردان از املاک و مناطق دیالمه بیرون شدند تا به دنبال کار جدیدی بر آیند. رودراوری، ملخص کتاب هلال صابی، به تمامی این حادثه انتقاد کرده؛ چرا که دارای عواقب وخیمی برای صمصام الدوله بوده است.^{۵۷}

احتمالاً پاره‌ای از افراد نظامی دارای رتبه‌های بالا که هلال صابی بارها آنها را به (نقیب نقباء دیلم) ملقب ساخته، کار صدور نسب نامه‌ها و تاریخ نامه خانوادگی لشکریان دیالمه را انجام می‌دادند، چنان‌که این اهتمام در حد وسیع‌تری درباره نقبای علوی و هاشمی به کار می‌رفته است. این طوایف مسئولیت‌های مشابهی در خصوص طوایف و گروه‌های خاص خود بر عهده داشته‌اند. موید مطلب، حادثه‌ای است مربوط به نقیب النقباء (= رهبر روسا) در زمان بهالدوله که از طرف رقبای خود به هلاکت رسید، زیرا وی به بسیاری از امور و شئون دیالمه و اصل و نسب آنها آگاه بود.^{۵۸}

دیالمه که سربازانی در اصل پیاده نظام بودند، مشکلی نظامی برای فرماندهان خود ایجاد کرده بودند؛ به این صورت که آنها برای هجوم از طریق بلندی‌های ایران به سواره نظام احتیاج داشته‌اند.^{۵۹} برای حل این مشکل، شیوه نظامی رایج آن زمان؛ یعنی به خدمت در آوردن سواره‌های ترک را به کار بستند، چرا که در غرب ایران در خلال سال‌های اولیه قرن دهم میلادی، ترک‌های زیادی آماده این کار بوده‌اند؛ یعنی زمانی که

قدرت خلیفه [عباسی] در هم شکسته و آشوب و هرج و مرج فزونی یافته بود. طولی نکشید که مابقی سربازان عادی دیالمه نیز به وجود این سواره نظام‌های ترک و نیاز مبرم به اینان، اعتراف کردند. خیلی زود نیرویی از غلامان ترک برای مرداویج بن زیار فراهم آمده بود و برخورد سخت و تحقیر آمیز مرداویج با اینان سبب قتلش به سال ۳۲۳ هـ / ۹۳۵ م گردید. شایان ذکر است در آن زمان میان عناصر دیلمی و ترکی در صفوف سپاه مرداویج، بحرانی وجود داشت و آن دست‌آویزی برای دیالمه بود تا انواع تحقیر و خواری را دربارهٔ ترک‌ها روا دارند.^{۶۰} پس از مرگ مرداویج بخشی از غلامان ترک به علی بن بویه پیوستند و مابقی در خدمت بجکم در آمدند.^{۶۱} با اینکه قبلاً در سپاه ویژه علی بن بویه، سربازان ترک هم بوده‌اند، زیرا ذکر حاجبی ترکی به نام قطلغ^{۶۲} در سال ۳۲۲ هـ / ۹۳۴ م در آن سپاه رفته است. پس از گذشت دو سال از آن تاریخ، علی، نیرویی مستقل از ۱۵۰۰ دیلمی و ۵۰۰ نفر ترک و... برای حمله به عمان در اختیار برادر کوچکش احمد قرار داد.^{۶۳}

زمان زیادی نگذشت که امیران بویهی به جای اتباع دیالمه خود، به غلامان ترک خود اطمینان در خور توجهی یافتند. غلامان ترک برده و آزاد در خدمت امیران خاص بویهی بودند و با آنها روابط دوستانه شخصی داشتند و علی‌رغم غموض منابع، احتمالاً بویه‌پسان اندکی پس از رسیدن به قدرت، ارتباط خود را تا حد زیادی با اتباع دیالمه خود قطع کردند، شاید هم همان دیالمه بر خود سخت می‌دیدند که با موقعیت جدیدی که امیران خود بدان رسیده بودند هماهنگ و سازگار شوند. مشابه این احساس را در تنافر و دوری جستن تدریجی سلاطین بزرگ سلجوقی از یاران ترک خود می‌توان یافت.

آمده است که عمادالدوله در میان نیروهای خود هیچ گاه احساس امنیت نمی‌کرد؛ چه این که تمامی اینها مردمانی جاه طلب بوده و عائله و نسبت خود را برتر می‌دانسته‌اند.^{۶۴} ظن غالب این است که انتساب شجره‌نامه آل بویه به بهرام گور ساسانی به منظور بزرگ نمایاندن این خاندان و بلند مرتبه ساختن آنها نسبت به ما بقی دیالمه و نیز رساندن آنها به سطحی که امارات دیگر ایرانی، هم چون باوندیان^{۶۵} و سامانیان از هم متمایز شده صورت

گرفته است.^{۶۶}

در سال ۳۳۴ هـ، میان صفوف لشکر دیالمه معزالدوله شورشی به وجود آمد؛ به طوری که امیر مجبور شد در مقابل شورشیان سیاستی اصلاحی از طریق توزیع املاک میان آنها و ترک‌ها در سواد عراق اتخاذ کند. این املاک جزء تصرفات خلفای عباسی و یا افراد فراری بوده است. پس از آن، معزالدوله ترک‌ها را آشکارا ترجیح می‌داد. هنگامی که خزانه خالی شد، حقوق دیالمه نیز متوقف شد؛ در حالی که هم زمان حقوق ترک‌ها پرداخت می‌شد. مسکویه به این وضعیت اشاره کرده است: «معزالدوله مجبور شد تا با ترک‌ها ارتباط نزدیک داشته باشد و از آنها بر علیه دیلمیان، استمداد بجوید و به دلیل همین هر دو گروه منحرف و نا اهل شدند. ترک‌ها به طمع و ولع و دیلمیان به بیچارگی و خسران افتادند».^{۶۷}

در سال ۳۴۵ هـ، شورش دیلمی وسیعی در شیراز، اهواز و جنوب عراق به هدایت روزبهان بن و نداد خورشید و برادران او رخ داد. این شورش، برای معزالدوله بحرانی شدید در پی داشت. این بدان جهت بود که وفاداری مابقی سربازان دیالمه نیز مشکوک شده بود؛ چه این که رجالی از جیش وزیر عبدالله بن یزید مهلبی^{۶۸} به جانب شورشیان انتقال یافتند و بسیاری از افراد که جزء نیروهای ویژه او بودند نیز چنین کردند. معزالدوله توانست دوستی و قرابت خود را با نگهبانان دیلمی در بغداد حفظ کند و آنها را به هنگام تهدید حمدانیان در موصل، حمایت کند او هم‌چنین سر راه و پلی که نقطه مهمی به شمار می‌رفت، نگهبانانی قرار داد تا از فرار دیلمیانی که حقوق آنها متوقف بود جلوگیری کند و آنها را از پیوستن به روزبهان باز دارد. تکیه معزالدوله در جنگ با روزبهان، بر سربازان ترک خود، گروهی از غلامان کم سال و اندکی از دیلمیان وفادار بود و زمانی از شکست روزبهان نگذشته بود که معزالدوله تمامی آن دیلمی‌هایی که قبلاً به شورشیان ملحق شدند طرد نمود و مهلبی را مامور ساخت که گروه‌های رانده شده از سپاه را تحت تدابیر امنیتی تا مرزها همراهی کند. سپس تمامی ترک‌ها را ارتقای درجه داد و از اموال ذخیره شده به آنان بخشید و آنها را به سرزنش کردن دیالمه مبنی بر عدم وفاداری و اطاعت و

شورش آنها و این که در جنگ نسبت به ترک‌ها پایین درجه بودند، تشویق نمود.^{۶۹} حقیقت دارد که معزالدوله، پسرش عزالدوله بختیار را به مدارا با دیلمی‌ها سفارش کرد، اما او هم چنین به اعتبار بخشیدن به ترک‌ها به عنوان هسته‌ای حیاتی در سپاهش توصیه کرد؛ چنان که همین ترک‌ها را در مهار شورش دیالمه به کار گرفت، اما واقعیت آن است که عزالدوله به هنگام به دست گرفتن قدرت در سال ۳۵۶ هـ / ۹۶۷ م، برخلاف تمامی وصیت‌های پدرش عمل کرد و ابن مسکویه نیز بدین امر تطفن یافته است. عزالدوله بزرگان دیلمی را به طمع اموال و اقطاع آنها تبعید کرد و نتیجه آن شد که دیلمیان به تمرد، دریافت حقوق مازاد به مدت چهار ماه را درخواست کردند و خواستار بازگشت سربازان دیلمی که از سوی معزالدوله خلع شده بودند، به خدمت شدند. عزالدوله در آن هنگام با نهبانان ترک خود در قصرش مانده بود، اما با تمرد ترک‌ها، اوضاع تغییر کرد و دیلمیان و ترک‌ها جبهه واحدی تشکیل دادند و اتفاق کردند که درباره خواسته‌های یک‌دیگر، تعارض نکنند. از این رو، مشکلات عزالدوله بیش از پیش افزایش یافت و در آخر به ناچار تسلیم اوضاع شد و با دیالمه همراهی کرد و به آنها پرداخت یک سوم حقوقی که قبلاً وعده داده بود، تضمین نمود. این حادثه وسیله مناسبی بود در این که فعالیت امیران در آشوب انگیزی میان دیلمی‌ها و ترک‌ها بی نتیجه بماند.^{۷۰}

بدین سان، عزالدوله در سال ۳۶۰ هـ / ۹۷۱ م سیاست خود را تغییر داد و دو عنصر نژادی متضاد را به مثابه عنصر واحد در اختیار گرفت و آنها را به شیوه روابط خویشاوندی به عائله و خاندان خود پیوند داد؛ مثلاً یکی از سران خود به نام مرزبان را به ازدواج دختر فرمانده ترکی بختکین از آذرویه و پسر دیگرش سالار را به ازدواج دختر فرمانده دیگری به اسم بکتومور^{۷۱} در آورد و ازدواج‌های دیگری پس از آن شکل گرفت. هم‌چنین بر ایجاد روابط دوستانه و متقابل میان امیر عزالدوله و فرمانده‌اش، سبکتکین عجمی،^{۷۲} و دیگر فرماندگان بزرگ متعهد شدند. پس از سه سال از این تاریخ، عزالدوله به شدت از ترک‌ها روی گرداند؛ به طوری که پی‌آمد آن بروز چالش‌هایی بین دیلم و ترک‌ها در اهواز و به دنبال آن کشتارهایی بود که تا عراق هم امتداد داشت. از این رو، سبکتکین بر ضد امیر

عزالدوله، به حمایت از ترک‌ها پرداخت و عزالدوله نیز با واکنشی قاطعانه، رؤسای آنها را دستگیر کرد و در مقابل این عمل، قصر او در بغداد به آتش کشیده شد. این اقدامات بازدارنده عزالدوله، با نظر مشورتی فرماندهان دیلمی مبنی بر احتیاج آنها به ترک‌های کمان‌دار و سواره در جنگ سازگار نبود. با اصرار عزالدوله بر تداوم این سیاست، ترک‌ها وضعیت نابسامانی در عراق به وجود آوردند؛ به طوری که وی برای کمک خواهی به پسر عمویش، عضدالدوله (صاحب فارس)، پناه جست.^{۷۳}

پس از به دست گرفتن حکومت در بغداد از سوی بهاء‌الدوله به سال ۳۹۷هـ/ ۹۸۹م و در پی مرگ برادرش شرف‌الدوله، میان دیالمه و ترک‌ها کینه جویی شدیدی در گرفت و لذا مسئله مهمی گریبان‌گیر سیاست حکومت شد و آن این که دیالمه، بازگشت برادر بهاء‌الدوله، یعنی صمصام‌الدوله معزول از امارت را به قدرت ترجیح دادند و بهاء‌الدوله نیز به اعتبار جنبه قوی نظامی ترک‌ها و وفاداری و اخلاص آنها، چاره‌ای جز جانب‌داری از آنها نداشت. لذا تعجب نداشت که صمصام‌الدوله در سال ۳۸۵هـ / ۹۹۵م - پس از بازگرداندن قدرت به فارس - دستور داد تا ترک‌ها را در آن‌جا قتل عام کنند و در پی آن بسیاری از آنها در شیراز کشته شدند و مابقی به کرمان و بلاد سند فرار کردند.^{۷۴} طولی نکشید که آثار سوء سیاست عدم موازنه در ساختار نظامی صمصام‌الدوله نمایان شد. دیالمه صاحب نفوذ در زمانی که منابع صمصام‌الدوله در توزیع تیول‌ها رو به کاستی بود بیشتر و بیشتر به آدم‌هایی فخر فروش و طمع کار تبدیل شده بودند و لذا سربازان دیلمی که در سرشماری سال ۳۸۸هـ / ۹۹۸م مطرود شده بودند، به دو پسر عزالدوله که از اسارت رهایی یافته و برضد صمصام‌الدوله شورش کرده و آن‌گاه او را عزل و به قتل رسانیده بودند، ملحق شدند.^{۷۵} در آخر نیز دیلمی‌ها به نمایندگی علی بن حسن بن استاد هرمز^{۷۶} با بهاء‌الدوله - که در آن هنگام صاحب ولایات اتحاد یافته عراق، اهواز، فارس و کرمان بود - هم پیمان شدند که دوباره به خدمت وی در آیند و درگیری‌های آنها با ترک‌ها پایان یابد و تیول‌ها میان آنها توزیع شود و امنیت و مسالمت آنها تضمین شود. آن‌گاه ابوعلی اسماعیل موفق (وزیر بهاء‌الدوله) و ابو علی حسین رنجی (که بعدها وزیر

شد) توانستند که تیول‌ها را دوباره در اهواز به شیوه‌ای درست توزیع کنند و هنگامی که سپاه امیر به بلاد فارس رسید، وزیر به تنظیم تیول‌ها در آنجا اقدام نمود.^{۷۷} محتمل است که گرایش‌های دینی (مذهبی) در رقابت میان دو عنصر ترکی و دیلمی در سپاهیان آل بویه نقشی داشته است. دیالامه شیعه بودند و ترک‌ها عموماً سنی. با این همه، براساس گفته مسکویه در تجارب^{۷۸} سردار سبکتکین عجمی گرایش‌های شیعی داشته و او در یکی از مناسبت‌ها به رجالی مشهور که ادعای علوی و مهدی منتظر بودن داشتند، گرایش پیدا کرده بود.

شیعیان به دیلمیان گرایش داشتند و از آنها در جنگ‌های مستمر خانوادگی و دینی در بغداد مساعدت و همپاری می‌جستند و سنی‌ها به ترک‌ها متمایل بودند.^{۷۹} استیلای آل بویه بر حکومت در عراق و بخش غربی ایران و رفتار فخر فروشانه آنها با خلفای عباسی، احساسات دینی را در شرق اسلامی به خروش آورد؛ در خراسان (منطقه مهم ارتودکسی) دشمنی و نابسامانی فوق‌العاده‌ای حادث شد. چنان که در سال ۳۵۵هـ/ ۹۶۶م نیز واقعه‌ای مشابه رخ داد؛ به طوری که رکن الدوله، والی ری و جبال، مجبور شد حمله‌ای که جنگ جویان دلاور از خراسان و ترانسکونیا (که هم مرز با آناتولی بود) بر پا کرده بودند، مهار کند.

در این حادثه بیزانسی‌ها زمام امور را در مواجهه با مسلمانان به دست گرفتند. این جنگ جویان هنوز به منطقه ری نرسیده بودند که شروع به دشنام به دیلمیان و زدن مهر کفر بر آنان کردند. گروهی از اینان تکبیر گویان وارد شهر ری شدند؛ گویا این که به جنگ با کفار رفته بودند [!] سپس هر فردی که زی دیلمی بر تن داشت کشتند و آنها را (رافضه) می‌خواندند.^{۸۰} هم چنان که محمود غزنوی به هنگام پس‌گیری ری از مجدالدوله دیلمی مفتخرانه اعلام کرد که «ری را از تبلیغات کافران بدعت‌گذار و گستاخ باطنی، پاک ساخت».^{۸۱}

چرا امرای آل بویه به سربازان ترک اعتماد زیادی داشتند؟ قبلاً گفتیم که کاهن در

مقاله (بویهیان) در دایره المعارف اسلامی (طبع جدید) بر این نظر است که از دلایل این امر کاهش مستمر امداد سربازان حقوق بگیر دیلمی بوده است. احتمال دارد که تغییر روش درباره دیدگاه گذشته به وجود آمده است و آن این که تعداد دشمنان دیالمه که در سپاه آل‌بویه به کار گرفته شده‌اند زیاد می‌نمایند.^{۸۲} به علاوه، پر واضح است که پشتیبانی سربازان دیالمه در قرن یازدهم میلادی در سطحی مهم استمرار یافته است. به گزارش هلال صابی تعداد سربازان دیلمی در کرمان در سال ۳۹۰ هـ هزار نفر بوده که به مرور در حال افزایش بوده‌اند.

صابی هم چنین از پرداخت حقوق و پاداش‌ها به غیر عرب‌هایی که به بلاد دیلم می‌آمده‌اند، گزارش داده است.^{۸۳} به کارگیری دیلمی‌ها در سپاه بویهیان متاخر، به وضوح دیده می‌شود. بی‌کفایتی مجدالدوله در تسلط بر سربازان زیاد دیالمه در پایتخت خود (ری)، موجب گردید که در برابر پیشنهاد محمود غزنوی (صاحب غزنه)، تصمیمی غیر صحیح بگیرد. افزون بر این نفوذ دیلمیان حقوق بگیر در سپاهیان امیران غیر دیلمی نیز تا مدت زیادی ادامه داشت، مثلاً امارت عقیلیون عربی در موصل و نواحی مرکزی عراق، دیلمی‌ها را به اعراب خود اضافه کرده بودند.^{۸۴} هم چنین در خلال حکمرانی محمود و مسعود غزنوی (که از سال ۳۸۸ هـ تا ۴۳۲ هـ به طول انجامید)، نیرویی از دیلمیان در اختیار داشتند و فرماندهان آنها نقش بزرگی داشتند و از میان این سربازان، گروهی مشتمل بر پنجاه یا شصت سرباز شاخص و ممتاز وجود داشت که با خود سپرهای طلایی یا گوهر نشان همراه داشته و در مناسبت‌هایی از آنها استفاده می‌کردند.^{۸۵}

فاطمیان نیز گروهی از پیاده نظام‌های دیلمی را در خدمت داشتند. ناصر خسرو جهان‌گرد که در آغاز حکومت مستنصر^{۸۶} (۴۸۷ - ۴۲۷ هـ / ۱۰۹۴ - ۱۰۳۶ م) در قاهره حضور داشته، دویست دیلمی را دیده که با زوبین‌ها و تبرهای خود، خلیفه فاطمی را در عبور از مسیر نیل همراهی می‌کنند. در قاهره، محله‌ای خاص دیلمیان وجود داشته است.^{۸۷} دیالمه هم چنین در میان سپاهیان دارای نژادهای مختلف سلجوقیان نیز جایگاه داشتند و

نظام الملک آنها را تکریم نموده و ضرورت وجود نیرویی زیاده از دیلمی‌ها را برای خدمت‌گزاری در دربارش گوشزد کرده بود؛ چنان چه در سپاه خود به طور کلی از عنصر مهم دیلمی سود جسته بود.^{۸۸} هم‌چنین در قرون متاخرتر، هم‌چون دهه هشتم قرن دوازده [میلادی]، سربازان دیالمه را در سپاه ارسلان شاه پسر طغرل شاه و برادر و رقیب او بهرام شاه که از امرای سلاجقه کرمان بود مشاهده می‌کنیم. دیالمه، در خلال این مدت، در کرمان تیولاتی وسیع داشته‌اند و به عنوان والیان شهرها و مراکز مهم، دارای مناصب عالی اداری بوده‌اند.^{۸۹}

مسئله پرداخت حقوق و هزینه‌های سربازان برای امرای آل بویه دغدغه‌ای مستمر به وجود آورده بود. اراضی اشراف یافته بر آنها در عراق و غرب ایران در حال شکوفایی و رشد متزاید بود. هم‌زمان نیز خلفای عباسی در اوج قدرت بودند. امیران آل بویه با اشخاصی مدبر، روش‌نظارتی پیچیده‌ای بر این مناطق حکمفرما ساخته بودند. این مناطق و اراضی در حاصل‌خیزی و سودآوری به شکلی درآمد بود که می‌توانست نیازهای نظامی بویهیان را مرتفع سازد.

اما مشکل و مانع در پس مواضع امیران بویهی و عدم کفایت نسبی ایشان در تغییر خوی و خصلت جنگ‌آوری شان به خصلت حاکمانی برای دولت‌های کوچک و استقرار یافته، نهفته بود. گواهی مطلب را مسکویه در خصوص وزیر بزرگ ابن عمید^{۹۰} به دست داده؛ به این قرار که او در اقامه اصلاحات مناسب، توانایی نداشته است، زیرا که مافوق او رکن الدوله - علی‌رغم منزلت بیشتر او در بسیاری از جنبه‌ها در مقایسه با دیالمه‌ای که به خسونت منتسب بوده - هم‌چنان در همان سطح یغماگری باقی مانده و دربارهٔ مصالح و امور اقتصادی و اجتماعی مردم در مناطق تحت نفوذ خود اهتمام نورزیده بود. تمامی کوشش وی در محافظت در امر پرداخت حقوق سربازان و کسب رضایت آنها، خلاصه می‌شد.^{۹۱} اقتصاد مبتنی به سرقت در میان حمدانیان - همسایه غربی بویهیان - رایج بوده است. این رویکرد سبب ظهور بسیاری از نابسامانی‌های سیاسی و نظامی در دوره بویهی شد، اما هر چه بود عضدالدوله و فخرالدوله تنها سردارانی بودند که از توجه به این رویکرد،

مستثنی بودند.

بویه‌پیمان برای پرداخت حقوق سربازان خود روشی مبتنی بر واگذاری تیول‌های بنیان‌نهادند. در این روش، مقداری از مالیات‌های به دست آمده از ملک یا منطقه، به تیولدار تعلق می‌گرفت. تیولدار در تیول‌های خود مستقر نمی‌شد و غالباً او سرباز یا حقوق‌بگیری بود که به وظایف خود عمل می‌نمود و طبیعی بود که در تیول‌های خود حاضر و مستقر نشود و لذا نماینده‌ای از طرف او برای جمع‌آوری این مالیات مأمور می‌شد. هم‌چنین این تیولدار از جنبه نظری، صاحب هیچ حق قانونی در خصوص تیول‌ها نبوده است. با این همه، گسترش امر پناهندگی،^{۹۲} حقوق حمایتی مهمی برای او ایجاد می‌کرده است. استفاده از تیول‌ها صرفاً برای پرداخت حقوق سربازان نبوده، بلکه هم‌چنین - چنان‌چه در بالا آمد - برای کمک به موظفان شهری نیز به کار می‌رفته است. از این رو عزالدوله، وزیر بزرگ پدرش ابوالفضل عباس بن حسین شیرازی را در منصب خود ابقا کرد و در سال ۳۵۷هـ/ ۹۶۸ م تیول‌هایی به ارزش پنجاه هزار دینار به وی واگذار کرد و این مبلغ همان حقوق معمولی بود که برای منصب وزارت در نظر گرفته می‌شد.^{۹۳}

درباره اندازه و ارزش تیول‌ها باید گفت که تیول‌های موجود اراضی سرسبز و آبیاری شده عراق و اهواز، از لحاظ تولیدات و سوددهی، بیشتر از تیول‌های موجود در بلندی‌های ایران بوده است. گفته شد هنگامی که فخرالدوله، والی ری در سال ۳۷۹، به جنگ پسر برادرش، بهاءالدوله والی اهواز، رفت، نیروهای دیلمی فخرالدوله، به بهاءالدوله حسادت و کینه‌توزی ورزیدند، چرا که میان تیول‌های اینها که ارزشی معادل بیست هزار تا سی هزار درهم داشت و تیول‌های ساده خود در بلندی‌ها و منطقه ری که قیمتی معادل یک دهم آنها داشت مقایسه کردند. با این حال، دیلمیانی که از مدتی قبل در کرمان اقامت داشتند در حدود سال ۳۹۰ هـ / ۱۰۰۰ م تیول‌های معادل بیش از نیم میلیون درهم جمع‌آوری کرده بودند؛ در حالی که کرمان منطقه‌ای حاصل‌خیز نبوده است، شایان ذکر است که کثرت املاک در کرمان موجب کاهش تناسب در اعاده تقسیم تیول‌ها آن زمان شده بود.^{۹۴}

نظام تیولی میان بویه‌پیمان از تجربه‌ای قدیمی در بلدان میانی خلافت، نشأت گرفته بود.

جز این شیوع این نظام در زمان آل بویه و در آن مناطق رخ داد و این موضوع اهمیت آن دوره را افزایش می‌دهد. پرفسور کاهن موضوع تیولداری در این دوره را در مقاله‌اش *تیولداری در قرن نهم تا سیزدهم* تفصیل داده است. هم چنین خانم لمبتون این موضوع را به اختصار در کتاب خود *تیولداری و کشاورز در ایران بررسی کرده است*.^{۹۵} پرفسور لمبتون منابع مختلفی ذکر می‌کند که وضعیت ظالمانه و متقلبانه نظام زمین‌داری حکومت بویهی در ایران را گزارش کرده‌اند [و بیان می‌کند] که مصادره‌ها و فروش اجباری زمین‌ها برای دستیابی به آن و واگذاری آن به صورت تیولات به نظامیان چگونه بوده است. مقدسی^{۹۶} نیز در خلال سخن درباره‌ی ری و کوه‌ها، بیان کرده است که رکن الدوله دیلمی به هنگام ورود به آن مناطق چگونه اهالی آن را از خانه‌ها و املاک خود بیرون کرده و به کوچ اجباری آنها انجامیده بود. زمانی که مقدسی کتابش را می‌نوشته؛ یعنی سال ۳۷۵هـ/ ۹۸۵ م (هم زمان با حکومت فخرالدوله)، تصرفات دیالمه بیشتر بوده است. زرکوب در کتاب *شیرازنامه*^{۹۷} بیان می‌کند که قساوت و آشوب دو عاملی بود که موجب تخلیه بسیاری از اراضی و تبدیل آنها از املاک خصوصی به اراضی حکومتی (دیوانی) می‌شد. چنان که در *تاریخ قم*، اثر حسن بن قمی آمده است که هنگامی که دیلمیان و گیلانی‌ها به قم آمدند، چگونه نظام تیولداری را در آن جا برپا کردند.^{۹۸} با این وجود، در همین کتاب به پاره‌ای از اصلاحات حکومت بویهی در جبال اشاره شده است؛^{۹۹} چه، موید الدوله و وزیر او صاحب اسماعیل بن عباد در سال ۳۷۰ هـ / ۹۸۱ - ۹۸۰ م، با کارگران ماهر و خیره در حفر قنوات کارهای زیادی در قم انجام دادند و مبالغ زیادی هزینه کردند.

پرفسور کاهن در مقاله‌اش، *تطور تیولداری*،^{۱۰۰} نظام اداری بویه‌پیمان را نظامی دایر مدار نیازهای نظامیان توصیف می‌کند. دوایر (= دیوانهای) مالی قدیم بر شیوه قبلی خود عمل می‌کرد و نقش آنها بسیار کم رنگ می‌شد. روایت مسکویه در خصوص تخریب اراضی حاصل‌خیز عراق در نتیجه توزیع آن بر مبنای نظام تیولی و به دنبال آن انحطاط دوایر (دواوین) مالی در بغداد به سبب عدم وصول درآمدها، روایتی بسیار معروف است.

هنگام مواجهه معزالدوله با شورش‌های نظامی که در نتیجه تاخیر در پرداخت حقوق سربازان برپا شده بود، وی مجبور شد که املاک مربوط به خلفا و افراد را مصادره و سپس در قالب تیولات، واگذار نماید، این اراضی، موضوع درگیری‌های متعددی شده بود: نظامیان خواستار تبدیل اراضی به اقطاع شده بودند؛ در حالی که تدابیر ضروری برای احیاء و اصلاح زمین‌های حاصل‌خیز و راه‌ها و آبیاری، به غفلت وانهاد شده بود. از سویی معزالدوله، اموال نقد احتیاطی که به هنگام نیاز بتواند از آن استفاده کند، ذخیره نکرده بود؛^{۱۰۱} بنابراین او همواره هر روز را بدون پیش‌بینی آینده سپری می‌کرد و برای پاسخ به درخواست‌های نظامیان، خود به مصادره املاک و واگذاری آن به صورت اقطاع به ایشان می‌پرداخت.^{۱۰۲} با این همه، معزالدوله توانست پس از مرگش مبلغی معادل تقریباً چهارصد هزار درهم از خود بر جای گذارد؛ مبلغی که پسرش عزالدوله آن را به سرعت تمام کرد و از بین برد.^{۱۰۳} پرفسور کاهن بیان کرده است که در نتیجه این اقدامات، دیوان (جیش) تغییر و تحول یافت؛ به طوری که دیوان‌های دیگر در مقایسه با آن کم‌اهمیت‌تر شدند. کار این دیوان منحصر به امور نظامی و تجهیزات و پرداخت حقوق نظامیان نمی‌شد، بلکه به کارهای مالی صرف نیز می‌پرداخت. توزیع تیولات و مرزبندی و تعیین حدود آنها و برآورد درآمدهای آن، در آن دیوان انجام می‌شد.^{۱۰۴} بویه‌پیمان، دیوان جیش (نظامی) را از عباسیان فرا گرفتند. تحقیق ممتازی که هونر باخ، تحت عنوان بررسی *دیوان جیش ابوالفرج قدامه*، درباره دیوان عباسی به نگارش در آورده موجود می‌باشد.^{۱۰۵} در این تحقیق، هونر باخ دیوان جیش را به دوره حکومت مقتدر (۲۹۵ - ۳۲۰ هـ) ارجاع می‌دهد. استاد او بخشی از کتاب *الخراج قدامه بن جعفر*، کتاب *الوزراء هلال صابی* و دیگر منابع است.

پس از اینکه هونر باخ به تاریخ دیوان در خلال دوره‌های اولیه اسلامی اشاره‌ای کلی می‌کند، گزارش‌های وارده در کتاب قدامه را تحت سه عنوان مهم: ۱- امور ثبت و ضبط نظامی؛ ۲- تنظیم واحدهای نظامی لشکر؛ ۳- سازماندهی پرداخت حقوق‌ها، خلاصه

می‌کند.

اغلب اقدام‌هایی که به تفصیل در این کتاب آمده تا چندین دهه به دست بویه‌یان اجرا می‌شده است. با این که در این‌جا مجالی برای بررسی مفصل سیاست مالی مربوط به مالیات‌ها در دوره آل بویه نیست، اما پاره‌ای از جنبه‌های ظریف نظامی دیوان جیش در دوره بویه‌یان را جست‌وجو می‌کنیم. در راس دیوان، [جیش]، عارض جیش قرار داشت. وظیفه او امور ثبتي نظامیان و افزار و تجهیزات و آرایش‌های نظامی و توزیع جیره و حقوق آنها بوده است. در دوره حکومت عضدالدوله و بهاءالدوله - که اوج حکومت آل بویه به شمار می‌رود - دو عارض، جدا از یکدیگر وجود داشته: یکی از آنها از دیالمه و دیگری از ترک‌ها و کردها و اعراب (نظامیان بویه‌یان غالباً گروه‌هایی کرد و بیابانی و گاهی جنود زط از بلاد فارس و قفس از بلوچستان بودند).^{۱۰۶} نتیجه این دوگانگی آن است که شخص در منابع با کاربرد دیوان دو جیش مواجه می‌شود.^{۱۰۷} نام دو عارض عضدالدوله؛ یعنی ابوالحسن علی بن عماره و ابوعبدالله حسین بن سعدان (که بعداً اولین وزیر صمصام‌الدوله شد) آمده است. عضدالدوله هر صبح پس از دیدار با وزیر، مستقیماً به استقبال آن دو عارض می‌رفت و این موضوع اهمیت آن دو شخص را می‌رساند.^{۱۰۸} اسامی دو عارض بهاءالدوله را مسکویه یاد کرده است.^{۱۰۹} عارض غالباً با امیر بویه‌ی، همراه بود و سان دیدن نظامیان را برعهده داشت. در کتاب *الوزراء هلال صابی*،^{۱۱۰} توصیف مفصلی از سان‌بینی به شکل اسلامی و قدیمی آن توسط شخص خلیفه عباسی (معتضد) آمده است. در این گزارش، به تمامی ویژگی‌های اصلی سان‌بینی بویه‌ی اشاره شده است در این سان‌بینی، بررسی وضعیت نظامی و اسلحه و افزار و سوار نظامی و نیز آمارگیری، به اجرا در می‌آمده است.

از آن‌جا که ثبت و ضبط اسامی در شناسنامه‌های دیوان، واگذاری جیره و حقوق و دیگر امتیازات را به دنبال داشت، اهالی به کرات در ثبت نام خود در این سجلات سعی می‌نمودند. خارج کردن اسامی غیر بویه‌ی از این سجلات، جزء وظایف مهم عارض بوده

است؛ چه، قدامه بر نیاز به کشف ویژگی‌های ظاهری و تمایز دهنده نظامیان برای شناخت و اثبات هویت آنها تاکید داشته است.^{۱۱۱} در خلال این بازرسی‌ها، اسامی غیر واقعی از سجلات ساقط می‌شد و برای این کار، اصطلاح فنی وضع یا اسقاط در مقابل اثبات را به کار برده است.^{۱۱۲} به نظر می‌رسد که اهالی منطقه برای مدت زیادی برای ثبت نام خود در این سجلات سعی می‌کرده‌اند. در سال ۳۲۵ هـ / ۹۳۵ م، محمد بن رائق، امیرالامراء به بازرسی سربازان حجرى تابع خلیفه در واسط پرداخت و در نتیجه آن بسیاری از عناصر دخیل ساقط شدند و تعداد خلفای حجاب قصر از پانصد به شصت نفر تقلیل یافتند. و «عناصر دخیل، بدیلان، زنان و تجار و ملحق شدگان به اینها جداگانه شمارش شدند» به طوری که این کار موجب بروز آشوب شد.^{۱۱۳} تنوخی در *نشوار المحاضره* داستان جالبی درباره شخصی از اهواز آورده است به این بیان که او زبان دیلمی آموخت و خودش را به وضعیت جغرافیایی دیلم آگاه نشان می‌داد و مقدار زیادی سیر را به شکل خاصی می‌خورد و نامی گیلانی برای خود انتخاب کرده و ادوات نظامی مناسبی خریداری کرده بود. هنگامی که اوضاع وخیم شد، وارد نیروهای ابوالقاسم بریدی شد به این عنوان که او دیلمی الاصل است و چندین سال گذشت تا این که کار او لو رفت.^{۱۱۴} درجه فرماندهی در سپاه بویه حدافل در خلال دوره معزالدوله و عزالدوله به ترتیب نقیب، قائد و حاجب بوده است.^{۱۱۵} فرمانده کل به اسپهسالار ملقب بوده است. گزارش جالبی از (سان بینی ای) بویه در کرمان به سال ۳۹۰ هـ / ۱۰۰۰ م به اشراف عمده الدوله ابوعلی بن اسماعیل موفق، وزیر بهاءالدوله موجود است. هدف از این سان‌بینی تهیه شناسنامه‌ای جدید و تحویل تیولاتی بوده که در حوزه تمامی دیالمه قرار داشته است.^{۱۱۶}

از این زمان به بعد، این شیوه درباره حقوق سربازان جدید دیلمی دنبال می‌شد. در آن سان‌بینی، سپاه برای سان و بازرسی، صف می‌کشید و فرماندهان دیلمی در سمت راست و فرماندهان ترک در سمت چپ قرار می‌گرفتند. ابوعلی مذکور دو نفر سان‌بین ویژه برای مساعدت او در اختیار داشت. شناسنامه‌ها در جلوی آن دو گذاشته می‌شد و آنها این

شناسنامه‌ها را می‌خواندند و تسهیلات واگذار شده به دیالمه‌ای که تعدادی از تیول‌ها را خارج از استحقاق خود جمع‌آوری کرده بودند ابطال و به جای آن پاداش‌های متعادل‌تری به آنها اعطا می‌کردند. با این شیوه هم چنین افراد دخیل شناخته و اخراج می‌شدند و سربازانی که استفاده نظامی از آنها نمی‌شد از لیست خارج می‌شدند. برخی از این سربازان مطرود در خدمت امیر صفاری، طاهربن خلف (که قصد استیلا بر حکومت در کرمان داشت) در آمدند؛^{۱۱۷} همو که در استیلا بر حکومت کرمان تلاش کرده بود. در بسیاری از مواقع، امیرانی که در نحوه پرداخت حقوق سربازان خود وا می‌ماندند یا در کاهش نفوذ فرماندهی خود از تیول‌ها سعی می‌نمودند، به این سرشماری و بازرسی سجلات و حقوق‌ها پناه می‌جستند. با این همه، ضروری بود که امیر در جایگاهی عالی قرار گیرد. کوششی که عزالدوله در سال ۳۵۶ هـ / ۹۶۷ م برای کاهش شمار سربازان دارای شناسنامه به کار بست، هیچ نتیجه عملی در بر نداشت.

سیستم پرداخت حقوق لشکر از طریق تیول‌ها برای تمام زمان آل بویه، سیستمی کامل و جامع نبود، ولی چنانچه می‌دانیم همین سیستم در زمانی که امیران فاقد پول بودند و مجبور به اعطای املاک بسیار می‌شدند، بیشترین شیوع را پیدا کرده بوده؛ در حالی که تعداد زیادی از سپاهیان، حقوق و مستمری خود را نقداً و به صورت دریافت پاداش در زمان‌های مشخصی از سال، دریافت می‌کردند. خوارزمی این شیوه را نظام جیره خواری (مستمری) نامیده است^{۱۱۸} و می‌گوید که این مستمری و پرداخت‌ها در دیوان عراق (یعنی در خلال فترت بویهی)؛ رزقات (که مفردش رزقه است) نامیده می‌شد. خوارزمی در ادامه می‌افزاید که سامانیان (چه، خوارزمی در مناطق تحت نفوذ آنها می‌نوشته است) این هزینه‌ها را سالی سه بار پرداخت کردند؛ یعنی هر ۱۲۰ روز یک بار. اما در آغاز خلافت عباسی تفاوت زیادی در زمان پرداخت‌ها وجود داشت. بر پایه نظر هلال صابی در کتابش *العوزراء*^{۱۱۹} پرداخت حقوق غلامان آزاد موفق ناصرالدین الله، که ناصریه نامیده می‌شد هر چهل روز یک بار صورت می‌گرفته است. این زمان در آغاز کار ده روز بیشتر بود؛ یعنی هر

پنجاه روز یک بار و سپس در ایام معتضد ده روز دیگر بر آن اضافه شد (یعنی هر شصت روز یک بار). پرداخت حقوق سربازان حجری در زمان قاهر (که خلافتش تا سال ۳۲۰ هـ یا ۳۲۲ هـ به طول انجامید) هر پنجاه روز یک بار بوده است، حال آن که برای لشکریان ساجیه (که همان سربازان ابوساج دیوداز^{۱۲۰} بودند) که بر همان شیوه پرداخت غلامان موفق بوده، هر شصت روز یک بار بوده است.^{۱۲۱} به هر حال هلال و قدامه گفته‌اند که محتمل است که سواران آزاد موجود در سپاه در سال، دو یا سه بار حقوق می‌گرفتند،^{۱۲۲} زیرا اینها دارای سربازان ماهر و غیر ماهر بوده‌اند. اقدام آل بویه در خصوص این پرداخت‌ها به روشنی معلوم نیست؛ جز این، مشکلات و بحران‌های مالی که گریبان‌گیر برخی امیران بویهی بوده و هم چنین از آشوب‌ها و تمردهای پیاپی سربازان روشن می‌شود که پرداخت حقوق‌ها غالباً بی‌نظم بوده و سر موعده نمی‌شده است.^{۱۲۳} تمجید هلال صابی از عضالدوله به دلیل نظم در پرداخت حقوق سپاهیان و رعایت زمان مقرر پرداخت، تاکید بر این مطلب است که این شیوه، قاعده‌مند نبوده است. تعداد زیادی کارمند، از جمله نویسندگان و همیار، برای تسریع در پرداخت حقوق در دیوان عارض حضور داشتند.^{۱۲۴}

غلامان دربار که هسته اصلی سپاه بودند، ماهیانه حقوق و مزایا دریافت می‌کردند. شیوه پرداخت بدین صورت بود که سربازان، حواله‌های مالی (چک و سفته) را از دیوان جیش تحویل می‌گرفتند،^{۱۲۵} زیرا پرداخت در موعدهای مقرر با همین سفته‌ها صورت می‌گرفت. امیر معمولاً حواله‌های کلی مالی را به خزانه‌دار صادر می‌کرد تا عارض اموال و پول‌ها را برای پرداخت حواله‌ها قبل از سه روز مانده به پایان ماه به اتمام رساند. در یکی از این موارد، کارمند فراموش کرد که پرداخت‌ها را ظرف این مدت به اتمام رساند و پس از گذشت چهار روز از موعده، پرداخت نمود و لذا غلامان قصر حقوق خود را اول ماه بعد دریافت نمودند. عضالدوله با این اهمال به جد برخورد کرد و آن کارمند را با این عبارات توبیخ کرد: «مصیبت ندانم کاری تو نسبت به اشتباهت بیش از آن کم‌کاری توست. نمی‌دانی اگر یک روز به آخر ماه مانده، حقوق غلامان را بپردازیم فضل و متی از ما بر سر آنهاست ولی اگر ماه تمام شد و ماه بعدی شروع شود، نزد عارض خود می‌روند و از

عدم پرداخت حقوق او را آگاه می‌سازند و او نیز آنها را بر میگرداند و لذا در روز دوم پیش او روند و او عذر خود را از آنها می‌خواهد و در روز سوم زبان خود را برای احقاق حقوق خود باز می‌کنند و آن منت و فضل از میان رفته، و به آنها جرات و جسارت می‌دهد و در نتیجه ما به خسارت نزدیک‌تریم تا به سود^{۱۲۶}...» تحقیقاً تمامی مؤسسه‌های حکومتی در خلال حکومت عضدالدوله از لحاظ کفایت به اوج خود رسیدند. عضدالدوله دارای شبکه با کفایتی از کارکنان پستی بوده است.^{۱۲۷} اینها در دیوان برید سازماندهی می‌شدند.^{۱۲۸}

عضدالدوله هم چنین فنون نظامی جدیدی تجربه کرده بود. به کارگیری فیل جنگی در ایران که تا زمان فتوحات اسلامی شایع نبود به دست او انجام گرفت، با این علم که از نقش موثر فیل در جنگ‌ها، ذکری به میان نیامده است.^{۱۲۹} تسهیلات دیگری مربوط به حقوق سپاه که شامل مبالغی فوق‌العاده و اضافی بود، هنگام نشستن امیری جدید به کرسی حکومت به سپاه پرداخت می‌شد. این مبالغ مال الضیعه نامیده می‌شد^{۱۳۰} مشابه آن هزینه‌هایی که سلاطین عثمانی به سربازان خود (ینی چری‌ها) پرداخت می‌کردند.

هنگامی که در به دست‌گیری حکومت، کشمکش می‌شد، سربازان همواره از عطایا بهره‌مند بودند. در سال ۴۳۵ هـ / ۱۰۴۴ م، به دنبال مرگ جلال الدوله در بغداد، پسرش، الملک عزیز ابا منصور، نتوانست به سرعت، مال الضیعه (/ مال البیعه) را پرداخت کند و لذا باعث مداخله پسر عمویش، عمادالدین ابوکالیجار، والی فارس و اهواز شد و رسیدگی و سرپرستی سربازان بویهی عراق را عهده‌دار شد.^{۱۳۱}

مداخله زمام‌داران در پرداخت این هزینه‌های اضافی جز در حالت توانمندی و ضمانت مالی قوی نبوده است. آمده است که عضدالدوله از پرداخت هرگونه حقوق اضافه بر حقوق اصلی، جز در مناسبت‌هایی، چون پیروزی در جنگ و یا آن جا که اقتضائات و شرایط خاص سیاسی ایجاب می‌کرد، ممانعت می‌ورزید.^{۱۳۲}

و در آخر این که بویه‌یان پاداش‌هایی مادی اضافه بر تیولات و حقوق نظامی، پرداخت می‌کردند و هنگامی که قیمت‌ها به طور کلی رو به افزایش می‌گذاشت ارزش نقدی این پاداش‌ها نسبت به خزانه، افزایش می‌یافت. بدین رو، ابوعلی موفق، وزیر بهاء الدوله، در

سال ۳۸۶ هـ / ۹۹۶ م روش اعطای دست‌مزدهای (حقوق‌های) روزانه سربازان ترک در بغداد را تغییر داد. بدین شیوه که سربازان به دریافت‌های نقدی نایل می‌شده و با آن جیره خود را خریداری می‌کردند. این پرداخت‌ها به صورت هفتگی - و بعدها به صورت ماهیانه انجام می‌شد و جزیی از حقوق آنها به حساب می‌آمد. این شیوه بعدها فراگیر شد و باعث ذخیره سازی و پس اندازی مالی در خور توجهی در خزانه شد.^{۱۳۳}

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

پی‌نوشت‌ها

۱. اصل این مقاله در مجله *oriens*، مجلد ۱۸ - ۱۹ (۱۹۶۵ - ۱۹۶۶) ص ۱۴۳ - ۱۶۷ و ترجمه عربی آن توسط دکتر عبدالجبار ناجی در فصلنامه عربی زبان *المورد*، مجلد ۴، شماره اول، ۱۳۹۵ هـ / ۱۹۷۵ م تحت عنوان: «التنظیم العسگری هندالبویهین فی العراق و ایران» به چاپ رسیده است.

۲. استاد تحقیقات اسلامی دانشگاه منچستر با تالیفات متعددی، از جمله کتاب *امپراتوری غزنوی در افغانستان و شرق ایران* که در سال ۱۹۶۳ به چاپ رسید و کتاب *دولت‌های کوچک اسلامی* که در سال ۱۹۶۷ م و مقالات عدیده‌ای که در مجلات مختلف علمی به چاپ رسیده است. از خلال این پژوهش‌ها، وسعت شناخت مولف و اهتمام بسیار او به تحقیقات اسلامی و به ویژه بررسی مقوله نظامی برخی از امارات شرقی اسلامی آشکار است. از این دست می‌توان به مقاله: «آرایش نظامی غزنویان» مندرج در *مجله اسلام* مجلد ۲۶ سال ۱۹۶۰ م و همچنین «سپاه صفاریان» مندرج در *مجله آکادمی تحقیقات آفریقایی و شرقی* در لندن (SOAS) در سال ۱۹۶۸ م که آن را در *مجله کلیات الاداب* دانشگاه سهره (شماره ۷ سال ۱۹۷۲) هم به چاپ رسانید و مقالات و کارهای ترجمه‌ای دیگر که ذکر آنها در وسع این مقاله نیست. (مترجم عربی).

۳. برای مثال بنگرید به انتقاد مینورسکی از دیدگاه خصمانه اشپولر به دیالمه و دیدگاه ملایم او به ترک‌ها در مقدمه خود بر کتاب اشپولر با عنوان: *ایران در قرون نخستین اسلامی*.

۴. او ابوشجاع فنا خسرو و پسر رکن الوله بزرگ است. در آغاز حیاتش، والی بلاد فارس پس از عمویش عمادالدوله به سال ۳۳۸ هـ بوده است. لقب عضدالدوله را از خلیفه مطیع به سال ۳۵۱ هـ گرفته بود. او مشهورترین حکمرانان بویهی از لحاظ سیاسی بوده است؛ چه، قلمرو

- حکومتش پر وسعت و به لحاظ اداری تشکیلات مفصلی داشته است. حکومت او بر عراق در خلال (۳۷۲ - ۳۶۷ هـ) ادامه یافته است. (مترجم عربی).
۵. اصل زیاریان به مردابیج بن زیار که در طبرستان و جرجان اعلان استقلال نمود، بر می‌گردد [...] (مترجم)
۶. ر ک: *لطائف المعارف*، تحقیق دویونگ (لیدن ۱۸۶۷ م) ص ۵۶ - ۵۷ و نیز تصحیح ایبازی و صیرفی (قاهره، ۱۹۶۰ م) ص ۸۳ - ۸۴ و ترجمه باسورث تحت عنوان: *That alibi's book of curious and entertaining information [Edin burgh 1966]*
۷. با روی کار آمدن عباسیان در سال ۱۳۲ هـ اعتماد بر عرب‌ها در جیش، برعکس اقدام امویان، کاهش یافت، عباسیان در بادی امر ایرانیان را به خود نزدیک ساختند و امتیازات زیادی به آنها بخشیدند... (مترجم عربی)
۸. رهبران نظامی ترک‌ها پس از وفات واثق به سال ۲۳۲ هـ نقشی اساسی در گزینش متوکل به عنوان خلیفه ایفا کردند، همان واثقی که نامیدن (خلیفه) به فرد ما بعد خود را نپذیرفته بود. بر این اساس، نظامیان ترک مجالی وسیع را برای نفوذ و قبضه کردن امور حکومتی یافتند. مهم‌ترین مشخصات دوران خلیفه متوکل چنین است: افزایش نفوذ ترک‌ها و دخالت آنها در امور شهرها، درگیری خلیفه با رهبران ترک نظامی و پیروزی او در برخی کوشش‌ها و در آخر قربانی شدن در سال ۲۴۷ هـ... (مترجم عربی)
۹. درباره این سپاهیان به ویژه ر. ک: روبین لیوی، *ساختار اجتماعی در اسلام* (کمبریج، ۱۹۵۷) ص ۴۱۷؛ «مقاله غلام»، بخش اول، خلافت از دوسوردیل *دایره المعارف اسلامی*، چاپ جدید، که در آن معلوماتی در مورد سپاهیان مناطق میانی خلافت آمده است؛ مقاله باسورث تحت عنوان «غلام» بخش دوم (ایران) در *دایره المعارف اسلامی*، چاپ جدید، که در آن اطلاعاتی از سپاهیان در ایران آمده است. نیز تحقیقی مربوط به جیوش امارات اقلیمی از هر یک تحت عنوان *Die slaven in Dienste der fatimiden. In Archiv orientali XXI* (1953) p. 543 - 81 وجود دارد. هم چنین بنگرید به باسورث: «ساختار نظامی غزنویان» در *مجله اسلامی*، مجلد ۳۶ (۱۹۶۰ م) ص ۳۷ - ۷۷.

۱۰. ابن اثیر نام آن فرستاده را ابن الجعد گفته است. او را مرادویج برای راضی کردن و شمشگیر به پیوستن به برادرش فرستاده بود... ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، تصحیح نورنبرگ، (لیدن، ۱۸۷۶ - ۱۸۵۱) ص ۱۸۲ - ۱۸۳ (مترجم عربی).
۱۱. ابن اثیر، ج ۸، ص ۸۲؛ *مجمعل التواریخ*، ص ۳۸۹.
۱۲. ر.ک: ابن اثیر، ج ۸، ص ۱۶۷، ۱۹۹.
۱۳. ر.ک: همان، ص ۲۵ - ۵۷.
۱۴. بنگرید به مقاله «دیلیم» در *دایره المعارف اسلامی*، چاپ جدید.
۱۵. مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۴، ص ۳۵۸ - ۳۵۹؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۱۴۴ - ۱۴۵، ۲۲۶؛ آدام منز: *تمدن اسلامی*، (به زبان آلمانی) ص ۹ - ۲۰.
۱۶. مسعودی، پیشین، ج ۹، ص ۸ - ۱۰ - ۱۱، ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۱۴۳.
۱۷. ابن البلیخی، *فارس نامه*، تصحیح لسترنج ص ۱۱۹...
۱۸. احمد کسروی، *شهر یاران گمنام* (تهران، ۱۳۰۹ - ۱۳۰۷ ه. ش).
۱۹. بنگرید به: کریستنسن، *ایران در زمان ساسانیان* (کوپنهاگ ۱۴۴ (م) ص ۲۰۴ - ۲۰۹ - ۲۱۰...
۲۰. هلال صابی، *الوزراء*، تصحیح عبدالستار احمد فراج (قاهره، ۱۹۵۸ م) ص ۱۵.
۲۱. چنان که سوردیل در مقاله «غلام» در *دایره المعارف اسلامی* - طبع جدید - قسمت اول «خلافت» به آن اشاره کرده است.
۲۲. همان.
۲۳. مسکویه، *تجارب الامم و تعاقب الهمم*، ج ۱، ص ۲۶، ۳۸ - ۳۹...
۲۴. ابو عبدالکریم ملقب به طائع در سال ۳۶۳ ه و به دنبال عزل بختیار بویه توسط خلیفه المطیع به خلافت رسید. (مترجم عربی).
۲۵. منظور مولف: صحن (سلام) است. ر.ک: هلال صابی، *رسوم دارالخلافة*، تصحیح میخائیل عواد (بغداد، ۱۹۶۴ م) ص ۸۱
۲۶. هلال، *رسوم دارالخلافة*، ص ۸۰ - ۸۱

۲۷. مسکویه، پیشین، ج ۲۰، ص ۸۰، ۱۲۲؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۳۱۰.
۲۸. پروفیسور باسورث اینگونه آورده: *partisans of the clynasty par excellence*؛ یعنی زمامداری اولیه حکومت. به عنوان مثال بنگرید به هلال در *تجارب الامم* ج ۳، ص ۱۲، ۴۱، ۱۵۱، ۲۴۲، ۳۷۹، شایان ذکر است که مولف در اشارات قبلی و دیگر جاها - چنانچه خواهیم آورد- به هلال صابی یا به عبارت دقیق‌تر به قطعه‌ای از تاریخ هلال موجود در ذیل *تجارب الامم* از ابوشجاع روزراوی اشاره کرده است. اما واقعیت این است که این اشارات، از هلال صابی نبوده، بلکه از ابوشجاع روزراوی که *تجارب الامم* مسکویه را ذیل زده است می‌باشد و آن قطعه از تاریخ هلال که محتوی حوادث ۵ سال (از ۳۸۹ تا ۳۹۳ هـ) از صفحه ۳۳۴ تا ۴۶۰ است جزء ذیل‌های *تجارب الامم* است. (مترجم عربی)...
۲۹. ر. ک: غریب القرطبی، *صله تاریخ الطبری* (القاهره، الحسینیه، ج ۱۲، ص ۸۳).
۳۰. بنگرید به: مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۰.
۳۱. مقدسی، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقوالیم*، تصحیح دوخویه BGA (لیدن، ۱۹۰۶) ص ۳۶۹.
۳۲. هلال، *رسوم دارالخلافه*، ص ۱۶؛ مسکویه، پیشین، ج ۳، ص ۱۱۲.
۳۳. این داستان شبیه داستان مشهور عربی قیس و لیلی است. (مترجم عربی).
۳۴. کسروی، پیشین، ص ۴ - ۵.
۳۵. بخش اول در *مجله تحقیقات شرقی DSOS*، مجلد ۱۱ (۱۹۴۶ - ۱۹۴۳) ص ۷۶۲ انتشار یافت.
۳۶. ناوک (تصغیر ناو) است. در المعجم الذهبی آمده: «این کلمه فارسی عربی است» به معنی تیسر کوچک یا کمان کوچکی است که تیرهای کوچک به وسیله آن پرتاب می‌شود (مترجم عربی) دکتر دی. ان. مکنزی از آکادمی مطالعات شرقی و آفریقایی در لندن لطف کرد و ملاحظات زبانی در مورد چوبین برایم ارسال نمود. قسمت مهم این ملاحظات بدین قرار است:
- اصل چوبین مشخص نیست و شکل دیگری از آن همچون *svin* یا *sevin* > *suvin* وجود دارد

و ظاهراً کلمه ارمنی است. هویخمان در کتابش *قواعد زبان ارمنی* (لایپزیک ۱۸۹۵) این کلمه را با کلمات دیگر اروپایی بررسی و مقایسه کرده است [...] .

۳۷. باسورث این کلمه را به شکل قرنکین آورده، حال آنکه صحیح‌تر آن از دیدگاه مسکویه و ابن اثیر قرانکین است. (مترجم عربی).

۳۸. محمد بن رائق قبل از امیرالامرای در سال ۳۲۴ هـ والی بصره بوده است. در این سال دستگاه مالی واداری عباسیان در بدترین شرایط به سر می‌برد... (مترجم عربی).

۳۹. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۱۴۰ - ۱۴۱ - ۱۴۵؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۲۵۴ - ۲۵۵، ۳۶۷...

۴۰. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۶۲؛ نیز بنگرید به: مرگلیوٹ در مقاله‌اش: «سیطره روس بر برذعه» به زبان انگلیسی در مجله *B SOS*، جلد ۱، (۱۹۲۰ - ۱۹۱۷) ص ۸۸

۴۱. هلال صابی در مسکویه ج ۳، ص ۱۳۳. (روایت اشاره شده مربوط به سال ۳۷۶ هـ از هلال صابی نبوده، بلکه از ابوشجاع روزراوری است). (مترجم عربی).

۴۲. طبری، ج ۳، ص ۱۶۹۳؛ مسکویه، پیشین، ج ۱، ص ۲۹۷ - ۲۹۸، روایت مربوط به جنگ علی بن بویه با یاقوت، والی بلاد فارس در سال ۳۲۲ هـ / ۹۴۳ م است. شاید بتوان این شیوه عمل را با شیوه سربازان پیاده غوریان که ذکر آنها دو قرن بعد از آنها آمده، مشابه دانست. غوریان نیز مانند دیالمه ملتی کوهستانی و شجاع بودند جوزجانی از کاربرد (کاروا) توسط غوریان خبر داده است. کاروا شهری است از پوست گاو و پر شده با پنبه و بر روی کتف‌ها قرار می‌دادند تا به هنگام پیشروی، مدافع سربازان باشد. (ر. ک: *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، ط ۲، (کابل، ۴ - ۱۹۶۳)، ج ۱، ص ۳۴۳ ترجمه انگلیسی این کتاب توسط رافرتی در سال ۱۸۸۱ تا ۱۸۹۹ (لندن) به اتمام رسید. بر پایه نظر رافرتی، کاروا در افغانستان تا زمان ورود اسلحه گرم استعمال می‌شده است.

۴۳. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۷۷؛ هلال صابی *تجارب*، ج ۳، ص ۳۲۱. (روایت مذکور از ابوشجاع روزراوری است و نه از هلال صابی).

۴۴. مسکویه، پیشین، ج ۲ ص ۲۹۷ - ۲۹۸؛ هلال در *تجارب*، ج ۳، ص ۴۲۳.

۴۵. بنگرید به: باسورث، «آرایش نظامی غزنویان» (مقاله انگلیسی) منتشره در مجله اسلام، مجلد ۳۶، ۱۹۶۰) ص ۵۹.
۴۶. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۷۷ - ۳۳۲؛ هلال، تجارب، ج ۳، ص ۲۵۶ - ۲۷۱.
۴۷. امثال اصطخری، تحقیق دو خویه ص ۲۰۴ - ۲۰۵؛ ابن حوقل، تحقیق کریمرز، ص ۳۷۶ - ۳۷۷؛ حدود العالم ص ۱۳۳ - ۱۳۷؛ مقدسی، ص ۳۶۸ - ۳۷۰.
۴۸. این اسم در کتاب حمزه اصفهانی به شکل: وارداد اوندان و شیر ذیل اوندان آمده است. رک: کتاب تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء (بیروت ۱۹۶۱ م) ص ۱۷۵. (مترجم عربی).
۴۹. همان.
۵۰. مقدسی، پیشین، ص ۳۶۸ - ۳۶۹.
۵۱. مقدسی گفته که دیلمی‌ها دارای رسومی عجیب بوده‌اند، از جمله این که با غیر خود ازدواج نمی‌کردند... (مترجم عربی).
۵۲. ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، (حیدرآباد، ۱۹۴۱ - ۱۹۳۸ م)، ج ۸، ص ۳۹؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۹، ص ۲۶۲؛ باسورث، مقاله انگلیسی «سیاست امپراتوری غزنویان» منتشر در مجله آکادمی مرکزی تحقیقات اسلامی، مجلد ۱، ص ۷۱ - ۷۲.
۵۳. مولف مجهول، حدود العالم، ص ۵۵.
۵۴. ابوریحان بیرونی، الآثار الباقیه، تصحیح زاخانو (لایپزیک، ۱۸۷۸ م) ص ۲۲۴.
۵۵. اسلام از طریق تعدادی از امامان زیدی و در راس آنها حسن بن زید اطروش، ملقب به ناصر، به دیلم داخل شده است. وی در سال ۲۵۰ هـ به منطقه جرجان و طبرستان رفت و دین اسلام و مذهب زیدی را انتشار داد. (مترجم عربی).
۵۶. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۲۳۵ - ۲۳۶.
۵۷. همان، ج ۳، ص ۳۱۲؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۹، ص ۱۰۰ - ۱۰۱.
۵۸. همان، ج ۳، ص ۱۹۰، ۳۲۱، ۳۳۱، ۳۳۴ - ۳۳۵.
۵۹. اصطخری در ص ۲۰۵ تعداد اسب‌های منطقه دیلم را برای برآوردن نیازهای منطقه کافی

ندانسته است.

۶۰. مسعودی، پیشین، ج ۹، ص ۲۹ - ۳۰؛ مسکویه، پیشین، ج ۱، ص ۱۶۱، ۳۱۰ - ۳۱۵؛ *مجمَل التواریخ و القصص*، تصحیح م. ش. بهار (طهران ۱۳۱۸ هـ / ۱۹۳۹ م) ص ۳۹۰؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۲۲۲ - ۲۲۷.

۶۱. یکی از فرماندهای ابن رائق (امیرالامراء) بوده است...

۶۲. هلال، *تجارب*، ج ۱، ص ۳۰۴.

۶۳. همان، ج ۱، ص ۳۰۴، ۳۵۳؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۲۲۶.

۶۴. همان، ص ۳۶۲؛ مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۵...

۶۵. امارت باوندیان اسپهبدانه دارای ریشه‌های قدیمی بوده و امکان دارد به زمان ساسانیان باز گردد. وجود آنها از ۴۵ تا ۷۵۰ هـ ادامه داشته و بر طبرستان نیز سیطره داشته‌اند. بنگرید به مقاله پروفیسور باسورث:

The political and Dynastic History of the tyanian word A.D. 1000 - 1217 in the cambridge History of iran. V.I.5.P.27-29.

۶۶. بیرونی، *الانار الباقیه*، پیشین، ص ۳۸؛ مقاله:

Mayquart. Der Stammbaum der Bujiden "in Beitrage zur Geschiche und dage von Eran, ZDMG, XLIX (1895), p. 660 - 66).

۶۷. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۹۶ - ۱۰۰؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۳۴۲ - ۳۴۳؛ امدروز،

حکومت عباسی در دوران شکوفایی آن از کتاب *تجارب الامم*، ص ۸۲۱ - ۸۲۸

۶۸. ابو محمد حسن بن مهلبی وزیر معزالدوله و یکی از فرمانده‌های او...

۶۹. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۱۶۲ - ۱۶۶، ۱۷۳ - ۱۷۴؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۳۸۵ -

۳۸۷

۷۰. همان، ج ۲، ص ۲۳۴ - ۲۳۷ و ج ۸، ص ۴۲۶.

۷۱. مسکویه این اسم را بکتجور آورده. ر.ک: مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۲۸۲.

۷۲. این اسم را مسکویه: سبکتکین حاجب آورده و در ج ۲ ص ۲۴۷، لقب عجمی آمده است.

(مترجم عربی)

۷۳. همان، ج ۲، ص ۲۸۲ - ۲۸۳، ۲۲۳ به بعد؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۴۶۶ - ۴۶۸، ۴۷۶، ۴۷۷.

۷۴. هلال صابی، تجارب، ج ۳، ص ۱۵۸ - ۲۶۴، ۲۶۵؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۹، ص ۴۳ - ۴۴، ۷۸.

۷۵. هلال صابی تجارب، ج ۳، ص ۳۱۱ - ۳۱۵.

۷۶. در آغاز، فرمانده صمصام الدوله بود و بعدها به بهاء‌الدوله پیوست و به خدمت او درآمد و او را والی اهواز گردانید و به او لقب عمید سپاه داد. وی سپس در سال ۳۹۲ هـ والی عراق شد.

۷۷. هلال، تجارب، ج ۳، ص ۳۱۹ - ۳۲۱، ۳۲۳ - ۳۲۴، ۳۲۷ - ۳۲۸؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۴۲۱ - ۴۲۲.

۷۸. ابن مسکویه، تجارب، ج ۲، ص ۲۴۷؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۴۳۱.

۷۹. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۳۲۸؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۴۶۸.

۸۰. همان، ج ۲، ص ۲۲۲ - ۲۲۸؛ ابن جوزی، پیشین، ج ۷، ص ۳۳ - ۳۴؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۴۲۱ - ۴۲۲.

۸۱. ابن جوزی، پیشین، ج ۸، ص ۳۸ - ۳۹؛ باسورث، «سیاست امپراتوری غزنوی»، ص ۷۰.

۸۲. مسکویه و هلال در برخی جاها تعداد سپاهیان مشترک در جنگ‌ها و غزوات را بیان داشته‌اند. ر. ک: مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۵، ۱۱ - ۱۲، ۱۳، و ج ۳، ص ۱۶۹، ۱۳۲.

۸۳. همان، ج ۳، ص ۳۶۲.

۸۴. هلال، تجارب، ج ۳، ص ۳۰۰.

۸۵. بیهقی، تاریخ مسعودی، تصحیح غنی و فیاض (طهران ۱۳۲۴ هـ / ۱۹۴۵ م) ص ۲۸۸؛ باسورث، «آرایش نظامی غزنویان»، ص ۵۵ - ۵۶.

۸۶. دوران حکومت ابو تمیم محمد بن ظاهر مستنصر طولانی‌ترین دوره خلافت فاطمی در مصر به شمار می‌آید. حکومت او ۲۰ سال طول کشید و از چندین جنبه جزء دوران‌های مهم به شمار می‌آید...

- ۸۷ ناصر خسرو، *سفرنامه*، تصحیح م. د. سیاقی (طهران ۱۳۳۵ / ۱۹۵۶ م) ص ۶۱ - ۶۳؛
سفرنامه، ترجمه د. یحیی الخشاب (بیروت، ۱۹۷۰) ص ۹۳، ۹۶، ۹۹.
- ۸۸ نظام الملک، *سیاست نامه*، ترجمه Darke (فصول ۱۹، ۲۴، ۲۵) ص ۹۶، ۱۰۳، ۱۰۴.
- ۸۹ محمد بن ابراهیم، *تاریخ سلجوقیان کرمان*، تصحیح هوتسما (لیدن ۱۸۸۶ م) ص ۴۳، ۴۹،
 ۷۱، ۸۱.
- ۹۰ ابوالفضل ابن العمید، وزیر مشهور رکن الدوله که مسکویه او را (استاد رئیس) نامیده است،
 هلال، *تجارب*، ج ۲، ص ۲۸۰ - ۲۸۱. (مترجم عربی).
- ۹۱ همان، ج ۲، ص ۲۷۹.
- ۹۲ در روایت مسکویه، گزارش جالبی درباره گسترش پناهندگی موجود است. این روایت
 مربوط به سپاه ترک معزالدوله در اعمال بصره، واسط و اهواز در خلال سال ۳۴۷ هـ / ۹۵۸ م
 است. ر. ک: مسکویه، *پیشین*، ج ۲، ص ۱۷۳ - ۱۷۴.
- ۹۳ هلال، *تجارب*، ج ۲، ص ۲۴۱ - ۲۴۲.
- ۹۴ همان، ج ۳، ص ۱۶۵ - ۱۶۶، ۳۶۲.
- ۹۵ شاید مفید باشد که به کتاب پروفیسور لمبتون، مقاله‌اش که آن هم مربوط به موضوع تیولات
 است اضافه کنیم با عنوان: Reflections on the Iqta که در مجله:
 Arabic and Islamis studies in honour of H.A.R Gibb (1965). Pp . 358 _ 76.
 به چاپ
 رسید.
- ۹۶ مقدسی، *پیشین*، ص ۳۹۹ - ۴۰۰.
- ۹۷ *شمیراز نامه*، تصحیح ب. کریمی (طهران، ۱۳۱۵ هـ / ۱۹۳۲ - ۱۹۳۱ م) ص ۲۶.
- ۹۸ *تاریخ قم*، تصحیح جلال الدین تهرانی (طهران ۱۳۹۳ هـ / ۱۹۳۴ م) ص ۵۳.
- ۹۹ حسن بن قمی، *تاریخ قم*، ص ۴۲.
- ۱۰۰ کاهن، «تیولداری از قرن نهم تا قرن سیزدهم میلادی»، ص ۳۶ - ۳۷.
- ۱۰۱ نظام الملک، *پیشین*، فصل ۱۹، ص ۲۴۶ از این بودجه‌های احتیاطی سخن گفته است.

۱۰۲. مسکویه، تجارب، ج ۲، ص ۹۶ - ۹۹؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۳۴۲ - ۳۴۳.
۱۰۳. همان، ج ۲، ص ۲۳۸.
۱۰۴. کاهن، «مقاله تطور اقطاع» ص ۳۶ - ۳۷.
۱۰۵. یعنی اداره سپاه توسط عباسیان: بررسی حول دیوان جیش از ابوالفرج قدامه (مترجم عربی)
۱۰۶. هلال، تجارب، ج ۲، ص ۳۶۸ و ج ۳، ص ۳۴۸ - ۳۵۱؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۹، ص ۱۱۵.
۱۰۷. همان، ج ۳، ص ۴۴۲ - ۴۴۳.
۱۰۸. هلال، تجارب، ج ۳، ص ۴۰.
۱۰۹. همان، ج ۳، ص ۱۸۷.
۱۱۰. همو، الوزراء، ص ۱۷ - ۱۸.
111. Hoenerbach, ZUN Heeresverwaltung der Abbasiden, p. 269 ff.
۱۱۲. خوارزمی، مفاتیح العلوم، تصحیح فان فلوتن، (لیدن، ۱۸۹۵ م) ص ۶۴ - ۶۵.
۱۱۳. مسکویه، پیشین، ج ۱، ص ۳۵۷ - ۳۵۸؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۸، ص ۲۶۴.
۱۱۴. تنوخی، نشوارالمحاضر و اخبار الذاکره، تصحیح و ترجمه مارکلیوت با عنوان
The Table - Talk of a Mesopotamian judge, (London, 1921 - 1922)
۱۱۵. مسکویه، پیشین، ج ۲، ص ۲۳۶.
۱۱۶. خوارزمی، پیشین، ص ۶۲.
۱۱۷. هلال، تجارب، ج ۳، ص ۳۲۶، ۳۸۱، ۳۸۴؛ ابن اثیر، پیشین، ج ۹، ص ۱۱۸ - ۱۱۹؛
آمدروز، «سه سال از حکومت بویه‌یان در بغداد» (۳۸۹ - ۳۹۳)، (مقاله به زبان انگلیسی)
ص ۵۲۳.
۱۱۸. خوارزمی، پیشین، ص ۶۵.
۱۱۹. هلال، الوزراء، ص ۱۶.
۱۲۰. یوسف بن دیوداذ (مترجم عربی).
۱۲۱. مسکویه، پیشین، ج ۱، ص ۲۶۱.

122. Hoenerbach, zur Iteeresverwaltung der Abbasiden. 279-82.

۱۲۳. آمد روز، پیشین، ص ۷۷۴ - ۷۷۵.
۱۲۴. مسکویه، پیشین، ج ۳، ص ۴۳.
۱۲۵. خوارزمی، پیشین، ص ۵۶.
۱۲۶. هلال، تجارب، ج ۳، ص ۴۵.
۱۲۷. این کلمه را مسکویه، نوب، نوبه آورده و مقصود عاملان پستی هستند. (مترجم عربی).
۱۲۸. هلال، تجارب، ج ۳، ص ۴۰ - ۴۱، ۵۹؛ آدام متر: تمدن اسلامی، ۱۹۳۷ م (به آلمانی) ص ۲۵.
۱۲۹. مسکویه، پیشین، ج ۳، ص ۳۶۸؛ مقاله باسورث: فیل به عنوان حیوان جنگی در دایره المعارف اسلامی طبع جدید؛ مرگلیوث: نشوار المحاضره، در مجله فرهنگ اسلامی، ج ۴، (۱۹۳۰)، ص ۳۸۷.
۱۳۰. این ترکیب، حق البیعه نیز نامیده می‌شود. ک: ابن اثیر، پیشین، حوادث سال ۴۳۵. (مترجم عربی).
۱۳۱. همان، ج ۹، ص ۳۵۳؛ بوون، مقاله بویهیان متاخر (به انگلیسی) ص ۲۳۲ - ۲۳۳.
۱۳۲. هلال صابی، تجارب، ج ۳، ص ۴۳.
۱۳۳. همان، ج ۳، ص ۲۸۳.

منابع

- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، تصحیح نونبرگ، (لیدن، ۱۸۵۱ - ۱۸۷۶).
- ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، (حیدر آباد، بی‌نا، ۱۹۳۸ - ۱۹۴۱ م).
- آدام متر، تمدن اسلامی: ۱۹۳۷ م.
- اشپولر، ایران در قرون نخستین اسلامی، و ایزبادن، ۱۹۵۳.
- ابن البلخی، فارس نامه، تصحیح لسترنج.

- باسورث، کیلفورد ادموند، (آرایش نظامی غزنویان) منتشر در مجله اسلام مجلد ۳۶ (۱۹۶۰) ص ۳۷ - ۷۷.
- _____، مقاله: سیاست امپراطوری غزنویان، منتشر در مجله آکادمی مرکزی تحقیقات اسلامی، مجلد ۱، ۳.
- _____، (آرایش نظامی غزنویان) منتشر در مجله اسلام، مجلد ۳۶ (۱۹۶۰).
- _____، مقاله: سیاست امپراطوری غزنویان، منتشر در مجله آکادمی مرکزی تحقیقات اسلامی، مجلد ۳، ۱.
- بیرونی، الآثار الباقیه، تصحیح زاخانو، (لایپزیک ۱۸۷۸م).
- بیهقی، تاریخ مسعودی، تصحیح غنی و فیاض (تهران، ۱۳۲۴هـ / ۱۹۴۵م).
- (بویهان متأخر)، در مجله JRAS (۱۹۲۹) ص ۲۲۵ - ۲۴۵.
- بویهان متأخر) در مجله سأتب (۱۹۲۹).
- تنوخی: نشوار المحاضره و اخبار و المناکره، تصحیح و ترجمه مارگیوٹ با عنوان:
The Table - Talk of a Mesopotamian judge, London 1921 - 1922.
- تاریخ قم، تصحیح جلال الدین تهرانی (طهران. ۱۳۹۳هـ / ۱۹۳۴م).
- حدود العالم، از مولفی مجهول، ترجمه شدزخرخبا لیدن [هلند] ۱۹۳۷ م.
- خوارزمی، مفاتیح العلوم، تصحیح فان فلوتن، لیدن ۱۸۹۵ م.
- سفرنامه، ترجمه د. یحیی الخشاب (بیروت، ۱۹۷۰).
- شیراز نامه، تصحیح ب. کریمی. (تهران ۱۳۱۵ هـ / ۱۹۳۲ - ۱۹۳۱م).
- صابی، هلال: الوزراء، تصحیح عبدالستار احمد فراج، (قاهره، بی‌نا، ۱۹۵۸م).
- _____، رسوم دارالخلافه، تصحیح میخائیل عواد، (بغداد، بی‌نا، ۱۹۶۴م).
- _____، قطعه‌ای از تاریخش (در ذیل ابوشجاع روزداوری) در تجارب الامم، تصحیح و ترجمه آمدروز و مارگلیوٹ (آکسفورد ۱۹۲۱ - ۱۹۲۲) اجزاء ۳ و ۶.
- قطعه‌ای از تاریخش (در ذیل ابوشجاع روزداوری) در تجارت الاعمم تصحیح و ترجمه آمدروز و مارگلیوٹ (آکسفورد ۱۹۲۱ - ۱۹۲۲).

- طبقات ناصری، تصحیح عبدالحی جیبی. ط ۲ (کابل، ۴ - ۱۹۶۳) ج ۱.
- غریب القرطبی، صله تاریخ الطبری (القاهره، الحسینیه) ج ۱۲.
- قمی، حسن، تاریخ قم.
- کاهن: مقاله تطور تیولداری از قرن نهم تا قرن سیزدهم میلادی، انتشار یافته در مجله:
- Contribution a une histoire compare des societes medievals Annales: Economies. Societes, civilization) Vol. 3, 1953).
- کاهن: مقاله تطور تیولداری از قرن نهم تا قرن سیزدهم میلادی، انتشار یافته در مجله:
- Contribution a une histore compare des societes medievals: Economies societes, civilization (vol.3, 1953).
- کسروی، احمد، شهریاران گمنام (تهران، ۱۳۰۷ - ۱۳۰۹ ش).
- کریستین سن، ایران در زمان ساسانیان (کوبنهاگ، ۱۱۴۴ م).
- لطائف المعارف، تحقیق دویونگ (لیدن، ۱۸۶۷ م).
- مجمل التواریخ و القصص، تصحیح م. ش. بهار، (طهران، بی نا، ۱۳۱۸ هـ / ۱۹۳۹ م).
- مقدسی: احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، تصحیح دو خویه، آنا، لیدن ۱۹۰۶.
- مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، تصحیح و ترجمه:
- Pavet de courteille, Barbier de meynard (۱۸۷۷ - ۱۸۶۱) (پاریس)
- مینورسکی: نفوذ دیلمی، مجله ایرانیکا (لندن - طهران ۱۹۶۵ م).
- مسکویه: تجارب الامم و تعاقب الهمم.
- محمد بن ابراهیم. تاریخ سلجوقیان کرمان، تصحیح هوتساما (لیدن، ۱۸۸۶ م).
- مرگلیوث (سیطره روس بر برزده) در مجله BSOS، ج ۱ (۱۹۲۰ - ۱۹۱۷).
- مقاله غلام، بخش اول، خلافت از دو سوزدیل، دایرة المعارف اسلامی.
- مجله تحقیقات شرقی DSOS، مجلد ۱۱ (۱۹۴۶ - ۱۹۴۳).
- نظام الملک: سیاست نامه، ترجمه دارک تحت عنوان:
- The Book of Government of Ruls for Kings, London, 1960.
- ناصر خسرو، سفرنامه، تصحیح م. د. سیاقی. (تهران، ۱۳۳۵ / ۱۹۵۶ م).

- هونریاخ: مدیریت سپاه در دوره عباسیان، مجله اسلام، مجلد ۲۹، ۱۹۵۰م.

- H. F. Amedroz: " Three Years of Buwaihid Rule in Baghdad A. H. 389 – 393."
- C. E Bosworthe: " Ghaznvid military organization".
- H. Bowen: "The last Buwayhids.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

